

Josip Kljajić
(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

BRODSKA UTVRDA “VUKOVAC” 1688.-1722.

UDK 355(497.5 Brod)”1688/1722”
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: siječanj 2003.

Stara srednjovjekovna utvrda na utoku Mrsunje u Savu imala je važnu ulogu u povijesti Broda i brodskog Posavlja. Ona je materijalno svjedočanstvo stoljetne vojne tradicije i različitih društveno-političkih previranja u ovome dijelu Slavonije. Istraživanje najstarijih faza i ukupna ocjena ove utvrde iziskuje teorijska znanja stručnjaka različitih disciplina: povjesničara, arheologa, povjesničara umjetnosti, arhitekata, urbanista i dr. Do sada su istraživači brodskih fortifikacija pažnju najviše poklanjali baroknoj tvrđavi izgrađenoj tijekom 18. stoljeća. Međutim, prije gradnje te nove tvrđave Habsburgovci su u Brodu pored zaštitnih bedema oko civilnog naselja, duže vrijeme održavali i obnavljali bedeme stare srednjovjekovne utvrde (poznate kao “Berislavića kaštel”, “Vukovac”, “Stari/Mali Šanac”, “Wasserburg”, “Stara utvrda” i dr.). Carska je vojska utvrdu preuzela od Osmanlija u prilično zapuštenom stanju. Da bi ga prilagodila svojim potrebama vojska je izvršila niz rekonstrukcijskih građevinskih zahvata. U pisanoj i kartografskoj građi sačuvani su podaci do koje je mjere planirana i izvršena obnova utvrde. U obrambenoj funkciji utvrda je korištena od kraja 17. st. do početka trećeg desetljeća 18. st. Čim je nova brodska barokna tvrđava bila osposobljena za prihvrat vojske, stara je utvrda napuštena i preuređena u kontumac (karantenu). U radu je određena pažnja poklonjena i drugim važnim elementima u njenom okruženju (mostu, utvrdi s bosanskobrodske strane, savskom otoku – adi, Donjoj i Gornjoj brodskoj varoši te novoj brodskoj baroknoj tvrđavi. Na temelju raznovrsne rukopisne građe, planova, karata i literature pokušali smo otkriti nova te provjeriti i dopuniti postojeća saznanja o ovim slojevitim fortifikacijama i građevnim rješenjima.

Ključne riječi: utvrde, Habsburgovci, Osmanlije, Brod, rijeka Sava, Berislavići, kaštel Vukovac.

Uvod

Objavljeni podaci o staroj brodskoj srednjovjekovnoj utvrdi, smještenoj u meandru rječice Mrsunje, mogu se svesti na desetak rečenica. Ovaj smo rad posvetili istraživanju njezine posljednje funkcionalne i životne (habsburške) faze. Rad je napisan na temelju istraživanja arhivske građe, tehničke (inženjerskih planova) i kartografske (geografskih karata) dokumentacije te postojeće literature.

Nakon oslobođenja Broda od osmanske vlasti, habasburški vojni stratezi nisu bili zadovoljni s zatečenim stanjem brodskih fortifikacija. Skromna srednjovjekovna utvrda (Kaštel, "Wasserburg") nije bila po mjeri tadašnjih habsburških fortifikacijskih standarda, pa su vojni zapovjednici požurivali njezinu rekonstrukciju. Na zahtjev vojnih zapovjednika Dvorsko ratno vijeće je 1692. odobrilo modernizaciju brodskih fortifikacija. Podaci o pripremi i izvedbi tih poslova prikupljeni su u fondovima bečkog Ratnog arhiva (pojedinačni u fondu Dvorskog ratnog vijeća,¹ spisi u zbirci habsburško-osmanskih ratova,² a planovi, grafički prikazi i karte u Kartografskoj zbirci³). Ova je arhivska građa nedovoljno istražena i osim nekoliko planova u cijelosti neobjavljena.

Proces rekonstrukcije brodske utvrde najbolje dokumentiraju planovi: inž. Kayersfelda (iz 1692.), inž. de Bensdorfa (iz 1697.), inž. Müllera (iz 1699.) te inž. Perrette (iz 1715.). Pored ovih autentičnih dokumenata, za ilustraciju, korišteni su još neki planovi/skice/vedute koje su više manje kompilacije ovih predložaka. U nekima od njih ima dosta proizvoljnih pojedinosti, prikaza zamišljene i opisne, a ne stvarne situacije te su prilično nepouzdati za konkretnu analizu.

Stara brodska utvrda bila je smještena na poluotočiću koji se protezao u smjeru istok zapad u močvarnom meandru rječice Mrsunje. U izvorima i literaturi spominje se pod različitim nazivima: "Tvrđava u Starom Gradu",⁴ "Berislavićeva tvrđava",⁵ "Berislavića kaštel"⁶ "Brodski kaštel"⁷ "Vukovac",⁸

¹ Kriegsarchiv Wien (skraćeno KAW) Hofkriegsrath (skraćeno HKR) Većinom su to regesta iz djelovodnika ulaznih (Reg.= Registratur Protocoll cum Indice) i izlaznih (Exp.= Expedit Protocoll cum Indice) spisa Dvorskog ratnog vijeća.

² KAW Alte Feldakten Türkenkriege (skraćeno FA).

³ KAW Kartensammlung (KS).

⁴ Mirko Marković. *Brod*. Kulturno-povijesna monografija (Slavonski Brod, 1994), 68-69.

⁵ Mirko Marković, *Brod*, 90.

⁶ Katarina Petrović. "Tvrđava i grad Brod 1715.-1905." *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XXI*, 4-5 (Zagreb, 1972), 7.

⁷ Mira Ilijanić i Marija Mirković. "Prilog dokumentaciji tvrđave Slavonski Brod". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1* (Zagreb, 1975), 203.

⁸ *Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi I (1706-1787)*. Prev. Josip Barbarić (Slavonski Brod, 1995), 17; Vezano za staru utvrdu Brlić spominje: "za vrijeme domaćih kraljevah, banovah i knezovah sagrađena je na mjestu rimske Marsonie tvrđica nazvana Vukovac"... "ostanci iste raznešeni su i sravnani sa zemljom do god. 1780." Ignjat Alojzije Brlić. *Uspomene na stari Brod, zabilježio oko god. 1838*. I. A. Brlić bivši građanin i trgovac brodski, izdao mu sin dr. Ignjat Brlić, građanin i odvjetnik u Brodu. Sv. II Brod n/S 1885; te sv. III *Brod n/S 1885*; sv. IV i V. "Uspomena" tiskan je u Đakovu 1888; Pretisak "Uspomena": u *Vijestima - godišnjaku Muzeja Brodskog Posavlja 7* (Slavonski Brod, 1983), 4 i 26; Wagner misli da bi ime Vukovac moglo biti identično s Gornjom brodskom varoši preko Mrsunje. Wilhelm Wagner. "Sava i vojni komunitet Brod 1692-1873." *Zbornik HISB 15* (Slavonski Brod, 1978), 17; KAW Nachlässe B/1205:1 Wilhelm Wagner. Einige Bemerkungen zur Frage der Broder Feste "Vukovac". Manuskript.

“Kaštel”⁹ “Stari¹⁰ ili Mali¹¹ Šanac”, “Wasserburg”¹². Predstavници habsburških vojnih i civilnih vlasti pisali su slavonske toponime u izvornom značenju, dodajući eventualno njemački leksički oblik.

Osim toga, u Brodu je još uvijek živa i legenda o “Vukovcu” kao jednom od naziva stare utvrde. Prvi put zabilježena je u Kronici Franjevačkog samostana u Brodu.¹³ Na taj izvor pozivali su se Wilhelm Wagner i Katarina Petrović.¹⁴ Prema “Kronici” utvrda je bila izgrađena od drveta, a katastarske knjige pod tim su imenom bilježile samo zemljišne čestice na istočnom dijelu današnjeg Broda. Ignjat Alojzije Brlić u svojim je “Uspomenama”, također, tako naziva i to kao tvrđicu sagrađenu od strane: “domaćih kraljevah, banovah i knezovah” na mjestu rimske Marsonije. Po Brliću stare zidine “Vukovca” vidjele su se još 1809. kod čardaka Mrsunje, da bi te godine bio srušen do temelja, njegovi bedemi iskorišteni za gradnju ustave na rječici Mrsunji i savskog nasipa.¹⁵ Kao što znamo, lokalitet rimske Marsonije nije do danas točno utvrđen, a ni toponim “Vukavac” nije nigdje spomenut. Kasniji autori su ime “Vukovac” samo preuzimali od Brlića. Nitko se nije detaljnije pozabavio etimološkim značenjem i lociranjem utvrde u prostoru.

Prema predaji Brlić je “Vukovcem” nazivao staru utvrdu u meandru Glogovice i Mrsunje, dok spisi, inženjerski planovi i karte Ratnog arhiva u Beču za nju koriste naziv: Mali ili Stari šanac.¹⁶ Mirko Marković “Vukovcem” smatra srednjovjekovnu utvrdu “koja je služila kao stražarnica na savskom prijelazu kod starog grada.”¹⁷ Nije nemoguće da su prije, a i kasnije stanovnici Broda prema legendi nazivali staru utvrdu “Vukovcem”, ali je sigurno da to nije bio službeni naziv utvrde ni ime toponima. W. Wagner je tvrdio da se 1947. s obližnjeg željezničkog nasipa tijekom višeg vodostaja Mrsunje i Save još uvijek moglo nazrijeti obrambene obrise stare brodske utvrde, ali je danas to daleko teže zbog novoizgrađenih objekata i privatnih kuća.¹⁸ Istraživanje srednjovjekovnih, osmanskih, habsburških, vojnih,

⁹ Andrej Žmegač. *Bastioni kontinentalne Hrvatske* (Zagreb, 2000), 150; Josip Kljajić. “Slavonski Brod – Obrambeni sustavi kroz stoljeća”. *Histria Antiqua* 7 (Pula, 2001), 225.

¹⁰ KAW KS K VII l 63-150 E “stari šanac” i K VII l 65-3 E “kontumacijski ured u starom šancu”.

¹¹ Josip Kljajić. *Brodsko tvrđava* (Slavonski Brod, 1998), 29-30, 52.

¹² Ilijanić i Mirković, “Prilog dokumentaciji”, 217.

¹³ Protocolum I str. 5 “Haec Civitas nomine Brod quae est in Slavonia ad litus Savi fluminis situata pro priori habebat Propugnaculum ex lignis in defensione sui ab hostibus extractum vocabilo Wkovac”. Kronika Franjevačkog samostana I, 17.

¹⁴ Petrović, “Tvrđava i grad”, 7; Wilhelm Wagner. *Beiträge zur Geschichte von Brod*. Podatak iz ostavštine W. Wagnera. Muzej brodskog Posavlja. Kulturno-povijesni odjel.

¹⁵ Brlić, *Uspomene*, 4.

¹⁶ Plan stare brodske utvrde iz 1715., inž. Perette. KAW KS Inland C VII Brood Nr. 4a.

¹⁷ Marković, *Brod*, 113.

¹⁸ KAW Nachlässe B/1205:1 und 2. Wagner, “Einige Bemerkungen.” Wagner je pomoću izohipsi (crte koje na geografskoj karti spajaju mjesta iste visine) na planu 1 : 5.000 visinske linije 86 i 88 povukao crte od utoka Glogovice prema Savi te izračunao površinu poluotoka na

državnih, crkvenih i drugih izvora te otkrića arheologa pripomoći će u rasvjetljavanju ove nepoznanice.

1. Opća obilježja ranonovovjekovnih utvrda

Najvjerojatnije da povijest brodskih utvrda seže u vrijeme ranog srednjovjekovlja kada naseljeni Hrvati brodskog kraja grade zaštitu obrambene bedeme. Kao kraljevski posjed Brod je darivan slavonskim plemićima među kojima su najpoznatiji i posljednji vlasnici bili iz roda Berislavića. Povijesni izvori bilježe podatak da je, nakon osmanskog zauzimanja Bosne 1463., brodski plemić Benedikt Berislavić dao srušiti tadašnju dotrajalu srednjovjekovnu utvrdu. Njegovi nasljednici (sinovi) podigli su 1475. novu u obliku četverokuta s poluokruglim kulama na uglovima te grabištem u koje se upuštala voda iz rječica Glogovice i Mrsunje.¹⁹ Takav tlocrt prikazan je i na Kaysersfeldovim planovima iz 1692. (Sl. 1, 2, 7, 8). Utvrda je bila duga oko 220 m i široka oko 75 m (s ukupnom površinom od oko 15.000 m²), imala je smještajni kapacitet za 300 vojnika.²⁰ Konfiguracija terena uvjetovala je prilično racionalan oblik gradnje. Utvrdi je dopunsku zaštitu pružalo vlastito grabište te prirodni riječni vodotoci Mrsunje i Save. Takav topografski smještaj bio je odgovarajući u vrijeme hladnog naoružanja i neefikasnog topništva. Međutim, tehnički napredak u izradi opsadnog topništva krajem 15. st. (obilježen većom pokretljivošću i brzinom paljenja te većim dometom i razornijom moći) poništio je prednosti tog načina obrane.

U srednjem se vijeku obrana naselja i izgradnja takvih fortifikacija ubrajala u posebne povlastice koje su samo vladari smatrali svojim pravom. Oni su te povlastice dijelili po svojoj volji podanicima, plemstvu ili građanima. Obrambene bedeme i zidove, kule i kaštele, grabišta i nasipe, straže i oružanu silu mogla su imati samo ona naselja u kojima je uspostavljen odnos reda, dužnosti, odgovornosti i vlasti ili ako su takva prava stekli njihovi feudalni gospodari.²¹ Ranonovovjekovne utvrde građene su najčešće u obliku fondaco (trga, tržnice, skladišta) tipa fortifikacije s ugaonim kulama.²² U utverdama tog tipa susreću se dva tipična elementa: funkcionalnost i reprezentativnost – utvrda i dvorac oblikovani po načelima renesanse. Puškarnice za topove i puške izmjenjivale su se s prozorima i loggijama stambenih zgrada.

kojem je bila smještena stara utvrda. U prvom slučaju (86) naveo je površinu od 30.000 m², a u drugom (88) oko 15.000 m².

¹⁹ Marković, *Brod*, 69. Marković se poziva na D. Csánkia: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Budapest, 1894), 389.

²⁰ Wilhelm Wagner. "Sava i vojni komunitet Brod 1692-1873." *Zbornik HISB* 15 (Slavonski Brod, 1978), 17.

²¹ Milan Kruhek. "Povijest izgradnje koprivničke utvrde." *Zbornik: Koprivnica grad i spomenici* (Zagreb, 1986), 198.

²² Mira Ilijanić. "Prilog istraživanja renesansne pregradnje Varaždinske tvrde u 16. stoljeću." *Glasnik Muzeja* (Varaždin, 1961), 35.

Umjesto dotadašnjih visokih kula, renesansne se utvrde grade s većim promjerom i masivnijim (debeljim) zidovima. Sve manje ih se gradilo na uzvisinama, a sve više na ravnom terenu. Takve su utvrde posjedovale veće prostorne kapacitete za smještaj branitelja, stanovništva, ratnog materijala i živeža. Gledano iz profila bile su snižene skoro do razine zemlje, pa su izgledale kao ukopane. Gradilo ih se nabijenom zemljom, palisadama i drvenim pleterom. Zbog takvog materijala bile su otpornije, elastičnije i prilagodljivije udarima neprijateljskog topništva od kula obloženih kamenom. Grabišta oko njih (ispunjena vodom) korištena su i u srednjem vijeku, ali su ona tek u sklopu novovjekovnih kaštela postala, zbog dubine i širine, važan fortifikacijski element obrambenog sustava. Takve utvrde predstavljale su ne samo dobro utvrđeni vojni tabor s novim tipom bedema već ponekad i čitav utvrđeni vojni grad u kojem je okolno stanovništvo na razne načine bilo uključeno u obrambene zadatke. Konceptijski takve su utvrde građene najčešće u obliku trokuta ili četverokuta, a izgradnja je počinjala stvaranjem plana i odabirom njegova položaja.²³ Zbog pomanjkanja sredstava i vremena pod pritiskom osmanskih napada (napose po hrvatskim zemljama) osnovna im je obrambena namjena određivala položaj u prostoru, njihov tlocrt, veličinu te unutarnji raspored sadržaja.

Nagli razvoj opsadne tehnike i ratne strategije uvjetovao je već početkom 15. st. pojavu novih teorijskih rješenja i novih oblika ratnog graditeljstva najprije u Italiji, a nešto kasnije i u drugim europskim zemljama. Ratne pobjede Osmanlija nad državama jugoistočne Europe imperativno su pokrenule proces usavršavanja fortifikacijske arhitekture po cijeloj Europi. Tadašnje srednjoeuropske srednjovjekovne utvrde trebalo je modernizirati ili iznova graditi. Korisnijim se pokazala izgradnja novih utvrda, a rješenja su ponudili graditelji renesanse. Od tog razdoblja datira i stvaranje bogate literature o fortifikacijama koja razmatra brojne sustave i metode utvrđivanja.

Ideal postaje jasan tlocrt s niskim topovskim kulama, tzv. rondelima koji povezuju obrambene bedeme u četverokut, zvijezdu ili poligon. Masivni zemljani bedemi oko fortifikacije u tlocrtu se sve više približavaju idealnom tlocrtu renesansne tvrđave. Visoku i visinsku obranu (kule) zamijenila je horizontalna (razvučena) "ukopana" u zemlju.

Vojno graditeljstvo toga razdoblja obilježio je i svestrani Albreht Dürer (1471.-1528.) koji je na području vojnog graditeljstva poznat po sustavu obrane s masivnim polukružnim bedemima (rondelima).²⁴ On je od rondela načinio potpuno nezavisne obrambene elemente, raspoređene na određenim razmacima oko tvrđave. Rondeli (promjera 30-40 m) pojavljuju se umjesto kula (promjera 4-5 m).²⁵ Tada su obrambene kule bile nešto više od okolnih

²³ Milan Kruhek. *Krajiške utvrde Hrvatskog Kraljevstva* (Zagreb, 1995), 30.

²⁴ Aleksander von Zastrow, *Geschichte der beständigen Befestigung* (Leipzig, 1854), 44.

²⁵ Slavko Šterk. "Osnovni napredak umijeća utvrđivanja". *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1-2 (Zagreb, 1990), 4.

bedema, s karakteristično manjim promjerom od širine, dok je kod rondela bilo obrnuto, visina im je bila manja od širine, pa se mogu smatrati i prvom varijantom niskih masivnih bastiona, odnosno okruglom kulom srodnom višekutnim bastionima.²⁶ Okrugli oblik rondela nije bio pogodan za izgradnju grabišta, budući da se napadaču otvarao mrtvi prostor, pa se počeo mijenjati oblikom bastiona s više prijeloma (najprije 5, a potom 3). To su ostvarili kasnije Dürerovi nasljednici. Svi ti novi pronalasci nisu bili odmah usvojeni i iskorišteni u Dürerovo vrijeme, već kasnije u fortifikacijskim sustavima koji su ove ideje prilagodili uvjetima svoga vremena.

U Italiji se poslije 1520. nisu više gradile okrugle utvrde - rondele (kule) već se prešlo na složenije obrambene forme.²⁷ Najveći nedostatak okruglih kula predstavljali su "mrtvi kutovi". Naime, s njezinih kurtina (poveznih bedema) i susjednih kula nije se moglo braniti vatrom cjelokupni prostor ispred utvrde. Budući da su u blizini obrambenog zida postojali mrtvi kutovi, neprijatelja se, kad bi ušao u njih, nije moglo više dohvatiti vatrom s obrambenih bedema. Ti problemi s vremenom su otklonjeni, a okrugle kule preuređene su u nepravilan peterokutnik (s malim bastionima i dugim kurtinama). Jednom stranom bastion je bio okrenut k unutrašnjosti utvrde, a s četiri strane prema vanjskoj fronti - predterenu.

U Hrvatskoj se uvidjelo nakon prvih osmanskih provala da su hrvatske feudalne utvrde nepripremljene za obranu protiv osmanske vojne sile i njezina načina ratovanja. Tijekom 16. st. nema nijednog sabora hrvatskih i slavonskih staleža koji nije raspravljao o utvrdama, utvrđivanju, opremanju i održavanju granice prema Osmanlijama.²⁸ Osmanska vojna sila neprestano u ratnoj pripremi stalno je prijetila novim osvajanjem, ne samo zemalja Hrvatskog Kraljevstva već i Ugarske te habsburških nasljednih zemalja. Prilikom napada na hrvatske zemlje Osmanlije su ubijali ili protjerivali domaće stanovništvo, pustošili okolicu utvrđenih gradova, te uništavali sve ono što bi služilo opstanku stanovništva na tom području.²⁹

²⁶ Šterk, "Osnovni napredak", 4.

²⁷ Kljajić, *Brodska tvrđava*, 43; Više o vojnim graditeljima - inženjerima i tvrđavama "starotalijanske škole" te njihovim varijantama u Ugarskoj vidi: L. A. Maggiorotti, *Architetti e architetture militari* (Roma, 1936); L. Geró, *Magyarországi várépítézet*. (Burgenbau in Ungarn). (Budapest, 1955); Jolán Balogh, "Acta Technica Academiae Scientiarum Hungariae", 77 (1-3). (Budapest, 1974), 14-15; J. Balogh donosi na slici 1. plan-model pravokutne utvrde s malim nerazvijenim bastionima Givana Battiste Belluccia (- † 1554.) koji su talijanski graditelji proširili po Ugarskoj (Ónod sredina 16. stoljeća, Ecsed prije 1577., Kálló 1570.-1573., Nagykároly, Székelyhida 1595., Verebély i dr.). Staro naselje Kálló i srednjovjekovni burg Ecsed s novim obrambenim sustavom poprimili su u cijelosti renesansni karakter.

²⁸ Marija Šercer. "Naoružanje i vojna oprema u Hrvatskoj". *Povijesni muzej Hrvatske - predavanja* 30 (Zagreb, 1973), 3.

²⁹ Milan Kruhek. *Karlovac. Utvrde, granice i ljudi* (Karlovac, 1995), 85.

Takvom ratnom taktikom prekidali su braniteljima pojedinih utvrda popunu ljudstvom, opskrbu i druge logističke veze sa zaleđem. Branitelji stiješnjeni na malom prostoru i u potpunom okruženju nisu mogli dugo odolijevati jakim snagama neprijatelja. Većina utvrđenih sjedišta feudalnih gospodara, stari hrvatski feudalni burgovi i kašteli koji su se oslanjanjali na visinu svojih kula i zidina nisu imali rješenja za obranu od osmanske opsadne artiljerije. Čak u slučajevima kad se i vršilo određene preinake, dogradnje i popravke, male utvrde su tek djelomično mogle udovoljiti novim zahtjevima ratovanja. Jakom topničkom vatrom Osmanlije su najprije rušili bedeme (utvrđenog grada ili utvrde), a onda su otpočinjali juriš prema posadi koja je čekala bespomoćno iz razorenih bedema.

Jedan od glavnih nedostataka tadašnjih hrvatskih fortifikacija bila je mala površina zatvorenog, branjenog prostora. U većini slučajeva tadašnje hrvatske utvrde nisu mogle primiti posadu veću od 100-500 branitelja i za njih potrebnu količinu ratnog materijala i živeža, a pad ili uspješna obrana tvrđave često su odlučivali ishod rata. Osim toga, Hrvati su od jače osmanske vojske gubili i velike bitke na otvorenom polju. Da bi se zaustavilo daljnje osmanske prodore, bila je nužna izgradnja novih, modernijih fortifikacija u pograničnom području s Osmanskim Carstvom.

Međutim, hrvatsko plemstvo, narod i država nisu više mogli izdržati osmanska pustošenja i stvarati složene obrambene sustave koji su iziskivali velika tehnička znanja i ogromne materijalne troškove. Organizaciju takvog obrambenog sustava morala je preuzeti jaka središnja (kraljevska) vlast. Svakako bila je nužna i pomoć papinstva, knezova njemačkog carstva te plemstva susjedne Štajerske, Kranjske i Koruške. Pojedinačne, usitnjene snage hrvatskih plemića, često međusobno posvađane i sukobljene to više nisu bile u mogućnosti ostvariti.

Tako je zbog ratnih neprilika na ugroženom, pograničnom području Hrvatske započeo proces izgradnje raznovrsnih fortifikacijskih oblika koji će krajem 16. st. biti ugrađeni u jedinstveni sustav Hrvatske i Slavonske vojne krajine. Hrvatska je u tome razdoblju postala veliko europsko gradilište vojnih utvrda. Zbog stalne opasnosti od osmanskih napada, izgradnja složenijih fortifikacijskih sustava (tvrđava) bila je gotovo nemoguća. Bez obzira kakvim su materijalom građene sve tadašnje hrvatske utvrde i druge fortifikacijske zapreke mogle su vrlo lako postati plijen Osmanlija. Zemljane su pružale dovoljnu, iako ne trajnu zaštitu. U pojedinim dijelovima Slavonije utvrda nije uopće bilo te su po potrebi korištene i sve ostale građevine koje su mogle poslužiti kao sredstvo obrane i zaštite (crkve, osamljeni tornjevi, plemićka sjedišta i sl.). Posve je razumljivo da je u tijeku najžešćih napada prevladavala brza gradnja, a ne temeljito planiranje. Planska izgradnja modernih renesansnih utvrda bila je u Slavoniji (u Posavlju pogotovo) moguća jedino u slučaju sklapanja trajnog mira s Osmanlijama, a njega nije bilo na obzoru. Kako su Osmanlije do sredine 16. st. zauzeli Srijem i Slavoniju na tom

području više nije bilo mogućnosti i vremena izgraditi nove, modernije bastionske utvrde, čije je širenje iz Italije u druge europske zemlje počelo upravo u tom razdoblju.³⁰

2. Brodska utvrda u osmanskom razdoblju

Nakon što su Osmanlije osvojili brodsko Posavlje 1536. ukinuli su tadašnju županijsku upravnu podjelu i zamijenili je novom upravno-teritorijalnom jedinicom – sandžakom. Brod je u osmanskom razdoblju postao sjedište sudbeno-upravnoga okruga (kadiluka), a na početku možda i jednog sandžaka.³¹ Iako se ne raspolaže pouzdanim podacima, smatra se da kaštel tijekom osmanske vlasti nije doživio neke radikalnije graditeljske promjene. Najviše što se moglo raditi jest obnavljati bedeme te dograditi neke elemente osmanskog pograničnog graditeljstva (možda kule-tabije). Iako su kule već postojale moguće da su samo preoblikovane u skladu s orijentalnim obilježjem.

U brodsku su utvrdi, kao i drugdje po Slavoniji i Srijemu, Osmanlije smjestili zapovjednika – dizdara, manju posadu (s njihovim obiteljima) te drugo vojno osoblje.³² Dizdar, njegov zamjenik (čehaja) te posada kaštela koristili su za ispašu livadu u samom središtu Broda tzv. "Despotov čair", ali je prema popisu iz 1579. to pravo pripalo stanovnicima brodske kasabe.³³ Prve posade u ključnim novoosvojenim gradovima Slavonije i Srijema bile su brojčano vrlo jake (s preko tisuću vojnika). Toliki broj vojnika nije se moglo smjestiti u kaštel na utoku Mrsunje u Savu koji je imao smještajni kapacitet između 150 i 300 vojnika. Osmanski vojnici smješteni su najvjerojatnije u pravilno "geometrijski" oblikovani vojni logor (naselje?), odnosno Berislavićev Brod. Najvjerojatnije je tu i prije boravilo dosta stanovništva s oružničkim zaduženjima, pa su ga i Osmanlije nakon 1536. iskoristile za smještaj svoje brojne vojske. Tijekom vremena u njega su naseljeni i predstavnici lokalne "osmanske elite" te službenici, obrtnici, trgovci koji su tu podizali stambeno-skladišno-poslovne zgrade te druge javne, upravne, vjerske i državne ustanove: džamije, solarske i mostarinske urede, škole i dr. Vojna posada zadržana je samo u brodskom kaštelu.

³⁰ Nenad Moačanin. "Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavanskog Broda i okolice: Pregled istaživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju osmanske vlasti." *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavanskom Brodu* (Slavonski Brod, 2000), 133-134.

³¹ Josip Kljajić. "Rača (Srijemska) - Povijesni razvoj i graditeljsko naslijeđe od 13. do 20. st." *Historijski zbornik LIV* (Zagreb, 2001), 122.

³² Moačanin, "Osmansko-turska arhivska građa", 136.

³³ KAW AF. Protokoll 13/4, 1688. U toj je bitci Badenski s 3.000 vojnika nanio težak poraz brojnijoj osmanskoj vojsci (15.000) koja je izgubila oko 5.000 vojnika dok je oko 200 zarobljeno.

Svakako da se od samog početka nastojalo u takvim utvrdama i naseljima smjestiti što više muslimana. Tom je procesu pogodovalo upravno uređenje (koncentracija političke, društvene, gospodarske i vojne moći) kao i potreba muslimanskog stanovništva da se zbog obrane, u slučaju ratne ili bilo koje druge velike opasnosti, nađe na okupu u što većem broju.

3. Brodski kaštel u habsburškom razdoblju

3.1 Ratne operacije i oslobođenje Broda

Osmanski poraz kod Beča 1683. i ofenziva habsburške vojske koja je potom uslijedila preko južne Ugarske, istočne Hrvatske te sjeverne Bosne i Srbije u cijelosti su izmijenili geopolitički položaj Broda. Poslije 150-godišnjeg mirnodobnog razvoja u sklopu Osmanskog Carstva s primarnom gospodarskom, prometnom i tranzitnom ulogom, dospio je početkom rata za oslobođenje Slavonije u središte ratnih zbivanja. Zbog iznimnog vojno-strategijskog položaja Brod je carskoj vojsci bio od velike važnosti za obranu srednje Slavonije i glavno uporište za napade na Bosnu. Sukob dviju velikih sila u brodskom Posavlju odredio je sudbinu grada za sljedeća dva stoljeća. Obje su velike sile ulagale velike napore kako bi kontrolirale riječne prijelaze kod Broda.

Carska vojska pod zapovjednikom Ludwigom Badenskim oslobodila je Brod od osmanske vlasti 5. rujna 1688.³⁴ Zbog povoljnog strategijskog položaja Broda L. Badenski je tražio od Dvorskog ratnog vijeća njegovo bolje utvrđivanje i izgradnju mosta preko Save.³⁵ Kada se nakon osvajanja Beograda 1688. ukazala mogućnost oslobođanja Srbije, Bugarske, Makedonije i konačno potiskivanje Osmanlija iz jugoistočne Europe, Habsburgovci su vojne operacije usmjerili prema jugoistoku Europe što je privremeno dovelo do smanjenja interesa za bojište u Posavlju. Neko vrijeme na ovom području nije bilo većih vojnih operacija, ni koncentracije velike vojske. Lokalne vojne postrojbe vodile su u Posavlju uglavnom tzv. "mali rat" održavajući stalno ratnu napetost. Vojska je u posavskim utvrdama bila neprestano u ratnoj pripremi, spremna na iznenadne napade ili obranu. Zbog planiranih ratnih operacija u Bosni, Sava je kod Broda premošćena idućeg proljeća dvodijelnim drvenim ("pontonskim") mostom položenim na čajkama.³⁶ Prvi pontonski most na Savi postavljen je, dakle, već prilikom prvog

³⁴ KAW AF. Protokoll 8/2, 1688. Ludwig Badenski piše caru o stanju u zapadnoj Slavoniji i slavonskom Posavlju. Zadržavao se u Gradiški u očekivanju plovila i mosta koji su trebali stići iz Siska za prijelaz Save kod Broda.

³⁵ KAW HKR Exp. f. 237, br. 175 od 13. travnja 1689; Josip Kljajić. "Prilike u brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. st." *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Slavonski Brod* (Slavonski Brod, 2000).

³⁶ Tomislav Krpan. *Pontonski mostovi* (Vinkovci, 1996), 5.

oslobađanja Broda od Osmanlija, a ne za vrijeme vojnog pohoda Eugena Savojskog u Bosnu između 9. i 11. listopada 1697.³⁷ Nekoliko mjeseci nakon postavljanja 1689. spominju se i novoiskopani "šanci" koji su trebali bolje štititi staru brodsku utvrdu i pontonski most.³⁸

Nakon oslobađanja Broda i Slavonije ratovanje s Osmanlijama nastavljeno je u Bosni i Srbiji. Veliki uspjesi carske vojske na tamošnjim bojištima potakli su Osmansku saveznicu Francusku da joj pomogne. Čim su Francuzi na zapadu Europe otvorili novo bojište, carska se vojska morala na jugoistoku zaustaviti i povratiti glavninu vojsku na zapadnu granicu Monarhije. Osmanlije su vrlo brze iskoristile prebacivanje habsburške vojske na novo bojište te su u Srbiji i Bosni otpočeli uspješnu protuofenzivu.³⁹ Već krajem 1690. povratili su veći dio Srijema i Slavonije. Zbog promjene stanja na bojištima Srbije i Bosne brodski je zapovjednik (barun Gall) još tijekom kolovoza 1689. tražio pomoć vojske iz Požege.⁴⁰

Opći napad na Slavoniju Osmanlije su počele u proljeće 1690. Glavni vojni zapovjednik Slavonije Guido Starhemberg je, u slučaju daljnjih probodja, zapovjedio u Brodu rušenje vitalnih objekata (kaštela, mosta, naselja).⁴¹ Zapovjednik Broda satnik Königsegg potraživao je barut i alat za utvrđivanje, a u slučaju napada pripremio je miniranje broskog kaštela.⁴² Opasnost od osmanske ofenzive i kuge koja se pojavila oko Broda, izazvala je opću paniku među stanovništvom a posadu prisilila na napuštanje kaštela.⁴³ Napuštajući Brod potkraj rujna 1690. posada (satnija) je topove pobacala u Savu, kaštel i opkope razorila, a hranu i streljivo uništila.⁴⁴

U prvoj polovici 1691. nije bilo značajnijih promjena na bojištima, ali su već tijekom ranog proljeća 1691. započele velike pripreme za odlučujuću bitku od koje su obje zaraćene strane očekivale velike rezultate. Osmanlije su se nadale da će, u slučaju pobjede, pridobiti sav prostor između Save, Dunava i Drave i osigurati put prema Budimu. U bitci kod Slankamena 18. listopada 1691. osmanska je vojska teško poražena, a taj ih je neočekivani poraz toliko zaprepastio da su napuštali odreda sve položaje po Slavoniji i okupljali se u Brodu, Gradiški i Pakracu. U tim mjestima pokušali su organizirati obranu i pružiti otpor.

³⁷ KAW HKR Exp. f. 66, 25. veljače 1690.

³⁸ Josip Kljajić. "Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću". *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 6 (Osijek, 2001), 198.

³⁹ Radoslav Lopašić. "Slavonski spomenici za XVII. viek." *Starine JAZU XXX* (Zagreb, 1902.), 88.

⁴⁰ KAW HKR Reg. f. 488, 14. listopada, 1690., br. 72.

⁴¹ KAW HKR Exp. f. 66, 25. veljače 1690; f. 83, br. 108, ožujak 1690 i f. 127. br. 108, 4. ožujka 1690.

⁴² KAW HKR Exp. f. 494, br. 190, listopad/studeni 1690.

⁴³ Lopašić, "Slavonski spomenici", 95.

⁴⁴ KAW AF. 10/5, 1691. Vojvoda od Croya Dvorskom ratnom vijeću 14. listopada iz logora Brod.

U noći 11. na 12. listopada 1691. habsburška se vojska pod zapovjedništvom vojvode od Croya utaborila oko Broda i započela opsjeđanje brodskog kaštela.⁴⁵ Operaciju oslobođenja Broda izveo je pukovnik de Nehem s 400 ljudi. Pješništvo i topovske baterije rasporedio je nedaleko od grabišta u neposrednoj blizini kaštela, a narodnoj je vojsci (hajducima) povjerio blokadu neprijateljskih plovila (čamaca i brodica). Nehem je izveo noćni napad po magli, a Osmanlije su se iza ponoći, u panici, povukle iz slavonskobrodskog "šanca" u bosanskobrodski "šamac". Njemački vojnici porušili su sve ono u Brodu što je imalo osmanska obilježja: džamije i groblje (na savskoj obali između trga i današnje tvrđave), ali su kuće sačuvali za useljenje njemačkog pješništva.⁴⁶ Dio vojske na čelu s pukovnikom Hofkirchenom krenuo je na Gradišku (koju su Osmanlije 15. listopada napustile) i Pakrac (osvojen 17. listopada topovskom paljbom i jurišem).⁴⁷ Poslije oslobođenja Broda, Gradiške i Pakraca završeno je 155-godišnje osmansko vladanje u Slavoniji. Zapovjedništvo Broda i brodskog Posavlja od vojvode du Croya preuzeo je general Georg Lorenz Hoffkirchen.⁴⁸ Zbog opće iscrpljenosti obiju sukobljenih strana nastupio je ratni predah od nekoliko godina.

Vojvoda od Croya je poslije oslobođenja prvi rekognoscirao staru brodsku utvrdu.⁴⁹ Zatekao ju je u "solidnom" za obranu pogodnom stanju s dva topa i dosta streljiva preostalog nakon povlačenja Osmanlija. Zbog stalne opasnosti od osmanskih napada, ne samo na brodskom području već i diljem Slavonije vršene su opsežne obrambene pripreme. Nakon osvajanja brodske utvrde uvidjelo se da ona i niski gradski bedemi ne mogu obraniti Brod od mogućih novih osmanskih napada. Pod hitno trebalo je obnoviti bedeme. Potrebna sredstva, materijal, obrtnike i radnike potraživalo se od Unutarnjoaustrijske komore, Ugarske dvorske kancelarije, zagrebačkog Kaptola i Dvorske komore. Dvorsko ratno vijeće poticalo je u Posavlju (u Brodu, Gradiški i Babinoj Gredi) gradnju i popravak samo najnužnijih objekata (oružana, zgrada za smještaj vojske i vojne opreme). Inženjeri na terenu izrađivali su najviše projekte popravaka i provizornog osposobljavanja utvrda za obranu od Osmanlija. L. Badenski je odredio više inženjera koji su trebali raditi na rekonstrukciji brodske utvrde, ali se zbog loše organizacije nije napravilo previše posla.⁵⁰ Iako je Dvorsko ratno vijeće deklarativno podržavalo primjerenije utvrđivanje Broda, s realizacijom tog posla stalno se

⁴⁵ Joza Koprivčević, "Borbe Turaka za Brod na kraju XVII st." *Posavska Hrvatska I* (Slavonski Brod, 1939), 3.

⁴⁶ Angeli, "Die kaiserliche Armee", 275.

⁴⁷ KAW AF. 10/5, 1691.

⁴⁸ KAW AF. 10/4, 1691. Vojvoda od Croya 13. listopada iz logora kod Broda izvješćuje cara.

⁴⁹ KAW AF. 12/3 od 22. prosinca 1691.

⁵⁰ KAW HKR Reg. f. 662, br. 237, 23. prosinca 1691.

otezalo, čekajući povoljnije vrijeme za izvođenje radova.⁵¹ Vojne su vlasti tada davale prednost drugim poslovima.⁵²

3.2. Plan obnove stare brodske utvrde in□. Mathiasa Kaysersfelda

Razvoj ratne situacije te pritisak vojnih zapovjednika pokazao se odlučujućim u pokretanju rekonstrukcije brodske utvrde. Na zapovijed Dvorskog ratnog vijeća puk. inž. M. Kaysersfeld uputio je građevinski materijal, alat, drvo, inženjera, i novce za gradnju vojarni i obnovu oštećenih dijelova stare brodske utvrde.⁵³ Bojnik Nehem i Ugarska dvorska komora tražili su od zagrebačkog Kaptola da osigura drvo, željezo i proviant za Brod i Gradišku.⁵⁴ U početku, nakon osvajanja, najprije su se sanirala oštećenja i osposobljavale zgrade za smještaj posade i naoružanja. Tek nakon toga uslijedili su prijedlozi za ojačanja i modernizaciju.

Inž. Kaysersfeld je na temelju izmjera i opisa tog inženjera sastavio i proslijedio Dvorskom ratnom vijeću u Beč predračun troškova i plan, te poslao svoj prijedlog rekonstrukcije utvrda na obje strane rijeke Save (slavonskobrodske i bosanskobrodske).⁵⁵ Za razumijevanje projektnog i budućeg

⁵¹ KAW AF 12/4, 1691.

- a) Materijal je teško dopremiti;
- b) Za utvrđivanje i održavanje bi trebalo više ljudi, a nema ni dovoljno drva;
- c) Ljude bi trebalo poslati u Osijek da tamo rade;
- d) Trebalo bi za te radove mnogo novca kojeg tek treba pronaći, a zima je pa se na fortifikacijama ne može raditi. Croy je ionako rekao da se onostrani šanac neće moći držati. Trebalo bi naći pogodnije vrijeme za radove na toj utvrdi a do onda je ona kako tako sposobna da se odredi protiv neprijatelja i to ovostrano i onostrano jer ima i nešto brodova koji mogu poslužiti obrani.

⁵² KAW HKR Reg. f. 526, br. 6, 5. studenoga 1691; f. 580, br. 43, 9. prosinca 1691; f. 587, br. 68, 12. prosinca 1691.

⁵³ KAW HKR Exp. f. 27, br. 139, 7. siječnja 1692; Josip Kljajić. "Petrovaradinska tvrđava od kraja 17. do kraja 18. stoljeća" *Scrinia Slavonica 1* (Slavonski Brod, 2001), 66. Nakon oslobađanja istočne Hrvatske inženjer Mathias Kaysersfeld je preuzeo poslove obnove i rekonstrukcije utvrda na graničnom području s Osmanskim Carstvom. U raznim fondovima Ratnog arhiva u Beču nalaze se planovi rekonstrukcije: Broda, Petrovaradina, Osijeka, ali i utvrđenja u Budimu, Segedinu, Velikom Varadinu i dr. Na žalost njegova djelatnost na ovim fortifikacijama nije dugo potrajala, poginuo je prilikom jedne opsade Beograda 1693.

⁵⁴ Ovaj prvi dosad poznati plan stare utvrde u Brodu s kraja XVII. st. prve su spomenule (samo varijantu KAW AF. 2/4 a, 1692.) Mira Iljanić i Marija Mirković, "Prilog dokumentaciji tvrđave Slavonski Brod". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I* (Zagreb, 1975), 204.

⁵⁵ KAW HKR Exp. 2/4 (a,b,c) 1692.

- a) Na prvoj su prikazane dvije faze: Situacija i sadašnje stanje Broda 15. veljače 1692. Stara utvrda obilježena je velikim slovom A (kule brojevima 2, 3, 4 i 5), pod B označen je riječni otok (savska ada) te pod C bosanskobrodska utvrda (mostobran). U desnom donjem kutu je potpis autora Kaysersfelda.

građevnog procesa najvažnija su tri plana inž. Kaysersfelda.⁵⁶ Na planu (2/4a) prikazano je stanje “savske ade” te obje utvrde (slavonskobrodskog kaštela i bosanskobrodskog šanca). (Sl. 1, 8, 10). Osim ovih, inž. Kaysersfeld je Dvorskom ratnom vijeću poslao još nekoliko prijedloga za fortifikaciju Broda i Petrovaradina.⁵⁷ Listovi A:B:C: prikazuje zatečenu situaciju. (Sl. 1 i 7). Pod listovima na planu su označeni zatečeni dijelovi i oni predviđeni novim projektom. Stara oštećena utvrda označena brojem 1 sastojala se od bedema (kurtina) i 4 poluokrugle kule različite veličine (pod brojem 2, 3, 4, 5) od kojih su tri (3, 4, 5) građene zemljanim nabojem i drvom, a sjeveroistočna kula (2) bila je ozidana. Sjeveroistočna i sjeverozapadna kula bile su veće od onih okrenutih jugoistoku i jugozapadu. Neki su autori veliku sjeveroistočnu kulu pogrešno nazivali bastionom, a dobro je poznato da se ti fortifikacijski oblici (mali ili tzv. nerazvijeni bastioni) pojavljuju tek u razdoblju renesanse.⁵⁸ Okrugle kule na Kaysersfeldovim planovima potvrđuju da je stara Berislavićeva utvrda preživjela osmansko i dočekala habsburško razdoblje. Oko utvrde postojalo je manje samostalno grabište s vodom odvojeno od tokova Save i Mrsunje. Najvjerojatnije da se spriječi prilaz plovilima i izravni napad na utvrdu iz Save i Mrsunje. Prema Savi grabište utvrde bilo je odvojeno uskom zemljišnom trasom kojom je prolazila cesta u smjeru istok zapad (lijevo k Donjoj brodskoj varoši, a desno k jugozapadnim broskoposavskim selima). Prije utoka u Savu rječice Mrsunja i Glogovica tvorile su dva prirodna lakta (zavoja, meandra). U južnom laktu nalazila se stara utvrda, a u sjevernom laktu raštrkano naselje Gornja brodska varoš. (Sl. 1, 2, 7, 8). Stara utvrda zatečena je u lošem obrambenom stanju, a oblikom je još

Preko ovog plana nalijepljeni su listići ispod kojih se nalaze prijedlozi rekonstrukcije Utvrdi; desno je upisano projekt, a dijelovi su numerirani 1-21.

Otok: Upisano projekt te numerirano 22-24.

Bosna: Upisano projekt numerirano 25-30 i br. 40. (Sl. 1)

- b) Na drugoj je prikazano međustanje između gornje dvije situacije bez teksta i oznaka osim mjerila desno dolje. (Sl. 2)
- c) Na trećem planu lijevo gore nalijepljen je listić s tekstom: PRESJEK A:B čija je skala C-D 250 stopa. Prikazana je stara utvrda, otok, most na čamcima i mostobran u Bosanskom Brodu. Ispod ispisan naziv “Rijeka Sava”, označen presjek A-B i numerirani pojedini dijelovi kompleksa. Dolje u sredini je mjerilo i potpis Kaes. (Sl. 3)

⁵⁶ KAW AF. 2/4 a,b,c od 25. veljače 1692; KAW HKR Exp. 549, br. 347, od ožujka; f. 552, br. 363 od ožujka; f. 195, br. 239 od travnja 1692; KAW HKR Reg. f. 462/b, br. 119, 18. listopada Kaysersfeldova izvješća o utvrđivanju Broda i Petrovaradina.

⁵⁷ Rudolf Horvat. Slavonski Brod (Zagreb, 1940), 7; Marković, Brod, 69.

⁵⁸ Josip Kljajić. “Krajiške tvrđave na Savi u 18. i 19. stoljeću”. *Doktorski rad*, rukopis (Zagreb, 2001), 56. Fortifikacijski pojam “retranšman” (njem. Schanze / franc. retranchement – u klasičnom značenju je manji obrambeni bedem (od zemlje i drva) podignut između rame-nih kutova bastiona ili kurtina. S njega se nije moglo braniti vanjski prostor ispred tvrđave, već samo bastione ili kurtine. U ovom slučaju planiran je u jednom improviziranom, pojednostavljenom smislu, s malim grabištem ispred bedema, kao zaštita zapadne bočne strane kaštela.

manje udovoljavala tadašnjim fortifikacijskim standardima. Zbog toga je Kaysersfeld predložio niz rekonstrukcijskih zahvata u skladu s pravilima tvrđavske vojne i smišljene tlocrtne geometrije. Nastojalo se obrani ukloniti mrtve kutove i omogućiti doseg svih položaja napadača. Tako zamišljenu izvedbu sprječavala su postojeća fortifikacijska rješenja, težak, močvaran teren, nedostatak novca, materijala i radne snage, pa se rekonstrukcija svela na kompromisna rješenja.

Da bi uski obrambeni prostor postojeće utvrde što bolje osigurao na sjevernoj (pod br. 8) i zapadnoj (pod br. 9) fronti inž. Kaysersfeld se poslužio prirodnom zaštitom (tokom rječice Mrsunje) te jednostavnim bedemom (prsobranom) i jednim retranchementom (manjim bedemom pod br. 6).⁵⁹ Na taj način osigurao je desnu stranu utvrde. Obranu zaleđa utvrde sa sjeverozapadne strane od strane rječice Mrsunje ojačao je s pomoću pobočnih bedema, flanki (pod br. 9 i 18) te onom pod slovom E. Južnu je savsku obrambenu frontu zaštitio jednim pobočnim bedemom, flankom (br. 21) te je i s te strane vatrom (pucanjem) pokrio cijelu širinu rijeke Save. Istočnu stranu utvrde (od strane naselja Donje brodske varoši) štiti je s retranširanim skrivenim ophodom (br. 10), bedemom (br. 11) i 10 klaftara (oko 20 m) širokim i vodom bogatim grabištem. U slučaju da mu vrijeme i financijske mogućnosti dopuste planirao je iskopati predgrabu (br. 14) kojom bi neprijatelju još više nastojao otežati napad na utvrdu. Da bi utvrdu na istočnoj fronti (br. 2 i 5) dobro osigurao (flankirana) kao i unutrašnjost skrivenog ophoda (F-G) predvidio je skriveni ophod (br. 15) s traversama (br. 16 i 17) kao i grabište s vodom (br. 19) ispred toga. Na ovoj fronti planirao je organizirati i bolju obranu da je imao dovoljno vremena, novca i radnika. Prije svega namjeravao je još jedno grabište ispunjeno vodom. Inž. Kaysersfeld isplanirao je slavonskobrodsku utvrdu tako da ona dominira nad svim ostalim okolnim fortifikacijskim objektima (otokom, mostom i bosanskobrodskim šancem). Na savskom otoku "Adi" i bosanskobrodskom šancu planirao je izvedbe tanjih (slabijih) prsobrana koje bi se, ako uredba, moglo brzo srušiti.

Na Kaysersfeldovim planovima zabilježen je i pononski most na Savi postavljen 1689. (Sl. 1, 2, 3) Usred Save ucrtan je dosta velik riječni otok (ada) od postojane (tvrde) zemlje. (Sl. 1, 2, 3) Otok je obično za velikih kiša ili prilikom otapanja snijega bivao poplavljen. Zbog te je činjenice Kaysersfeld na njemu predlagao jedino gradnju kamenom ili opekom. (Sl. 7) Otok je mogao služiti kao posebna prednost ako bi ga se opremilo manjim obrambenim objektima (redutima). Kaysersfeld je planirao da bi se iz središnjeg izduženog šesterokutnog reduta (pod br. 22) komunicirajućim skrivenim ophodom prilazilo četvrtastim redutima (pod br. 23 i 24). Na taj način most bi bio sigurniji, a i obje bi utvrde (slavonska i bosanska) s otoka bile pod vatrenim nadzorom topništva. Neprijatelja bi ili prošla volja uopće napadati ili bi se teško održao i morao predati.

⁵⁹ Ilijanić i Mirković, "Prilog dokumentaciji", 204. Autorice pretpostavljaju da je izgrađen 1689.

S bosanske strane Save napravljen je poljski šanac. (Feldschanze na planu pod C). (Sl. 1-3, 5, 10) Šanac je bio u vrlo lošem stanju, skoro urušen. Kaysersfeld ga nije osobno rekognoscirao već se vodio deskripcijom drugog inženjera. Zato je pretpostavljao da će tu i tamo "in loco ipso" biti prisiljen mijenjati neke detalje na šancu. Iz Kaysersfeldovih izvješća nije jasno je li bosanskobrodski šanac izgradila habsburška ili osmanska strana.⁶⁰ Najvjerojatnije ga je izgradila habsburška vojska koja je s L. Badenskim ratovala po Bosni 1689., odnosno dijelovi inženjerije koji su postavljali pontonski most preko Save. Šanac su izgradili kao improvizirani mostobran. Šanac je imao nešto veću površinu od slavonske utvrde ali zato slabije (tanje) bedeme. Po Kaysersfeldovoj procjeni u njega se moglo, u slučaju opsade smjestiti oko 800 ljudi. Zbog lošeg flankiranja (bočne zaštite) bio je izložen artiljerijskim kanonadama sa svih strana. Inž. Kaysersfeld predlagao je da se vrhovi (špicevi) novih flanki (pod brojem 26, 27 i 28) tako polože (skose) kako bi svojim manjim visinama bile podložne unutarnjoj utvrdi (upisanoj pod br. 25). Nove je flanke namjeravao od utvrde odvojiti malom grabom te spojiti podzemnom komunikacijom. (Sl. 11) Grabište oko bosanskog šanca bilo je široko 3 klafta (oko 5, 5 m). Moglo se napuniti vodom samo u slučaju dubljeg prokopavanja dna za 15-18 stopa (oko 1,5 m). Da bi šanac zaštitio od pritjecanja velike količine vode inž. Kaysersfeld je namjeravao izgraditi dvije brane 4'4" kao i na slavonskobrodskom šancu (pod br. 12 i 13) te proširiti grabišta i skriveni ophod na 10 klaftara (18-20 m). Bez tih zahvata Kaysersfeld je bosanskobrodski šanac smatrao potpuno beskorisnim za obranu.

Kaysersfeldove planove Broda bojnik Nehem poslao je na uvid u Beč (Dvorskom ratnom vijeću).⁶¹ Za ovako temeljitu rekonstrukciju brodske utvrde bio je potreban veliki novac, velik broj radne snage te raznovrstan materijal. Vojvoda od Croy-a jednom je poručniku Palfijeve pukovnije jesenas dao 400 for. za radove u Brodu. Novac je potrošen, a građevinski radovi nisu bili vidljivi. Zbog toga se moralo sredstva za radove u Brodu ponovo potraživati. Po Kaysersfeldovoj procjeni za rekonstrukciju brodske utvrde trebalo mu je "ako mu Hrvati budu išli na ruku sa materijalom i ako mu po klaftima prostora bude radilo 200-300 vojnika i isto toliko seljaka" oko 6 tjedana.⁶² U preostalom vremenu planirao je urediti otok i bosanskobrodski šanac. Za svoj rad u Brodu, Kaysersfeld je potraživao plaću u visini od 15-20 forinti, a za rekonstrukciju brodske utvrde te godine bilo je osigurano 3.000 for.⁶³

Zamoljen od strane gradačkog Dvorskog ratnog vijeća trebao se za obrtnike na brodsjoj utvrdi "ratione fortificandi fortalitii Broth" pobrnuti i hrvatski ban Nikola Erdödy.⁶⁴ Poslovi na utvrđivanju Broda odvijali su se prema

⁶⁰ KAW HKR Exp. f. 125, br. 130, 7. ožujka 1692.

⁶¹ KAW FA. 2/4, 1692.

⁶² KAW HKR Exp. f. 297, br. 225 od 30. svibnja 1692.

⁶³ Ilijanić i Mirković, "Prilog dokumentaciji", 204.

⁶⁴ KAW HKR Exp. f. 307. br. 14, 3. lipnja 1692. Caraffino izvješće Dvorskoj komori o popravcima i utvrđivanju mjesta u južnoj Ugarskoj i istočnoj Hrvatskoj (Osijeka, Petrovaradina i Broda); KAW HKR Reg. f. 462/b, br. 119, 18. listopada 1692. Kaysersfeld javlja o radovima na utvrđivanju Petrovaradina i Broda.

moogućnostima a to potvrđuju Caraffina i Kaysersfeldova izvješća 1692.⁶⁵ U kojoj je mjeri ostvaren program obnove do kraja 1692. teško je zaključiti jer o tome nema odgovarajućih obavijesti. Dvorsko ratno vijeće donosi tek kratke obavijesti (originalni spisi su rijetki) pa nije moguće utvrditi kako se ostvarivala realizacija ovog projekta. Tadašnji je glavni zapovjednik Slavonije general Guido Starhemberg neprestano potraživao od Dvorske komore novčana sredstva za Brod, Osijek i Petrovaradin.⁶⁶ Obnovu stare brodske utvrde vlastitim je sredstvima potpomagao i tadašnji brodski zapovjednik Johann Ferdinand Kyba.⁶⁷ Pored poslova na brodskoj utvrđi, zapovjednik Kyba nadzirao je granično područje u slavonskom Posavlju od Gradiške do Rače te ratovao sa svojim krajišnicima po bosanskom Posavlju. Kada je tijekom 1697. došlo od novih oštećenja dijelova grabišta i nasipa na brodskoj utvrđi, Kyba je potraživao da se uz ove radove obave i popravci na oružani koje je još 1692. tražio i inž. Kaysersfeld.

U međuvremenu su svi radovi na brodskoj utvrđi privremeno prekinuti zbog razvoja ratne situacije. Osmanlije su usprkos teškim porazima ponovo otpočeli ratne pripreme, pa je Kyba bio zadužen da motri i dojavljuje bečkom Dvorskom ratnom vijeću informacije o kretanju osmanske vojske na ovom dijelu granice.

3.3. *Plan brodske utvrde in□. de Bensdorfa 1697.*

Nakon što je princ Eugen Savojski 11. rujna 1697. teško porazio kod Sente osmansku vojsku bilo je očito da se iscrpljujući ratni sukob bliži kraju i da Osmanlije više nemaju snage povratiti izgubljeni prostor između Save i Drave, pa je sklapanje mira na načelu "tko što posjeduje, neka mu i ostane" bilo samo pitanje vremena.

Veliku pobjedu kod Sente princ Eugen nije iskoristio za napad na Temišvar ili Beograd, jer su za takve složene vojne operacije nedostajala materijalna sredstva. Zbog toga se E. Savojski krajem 1697. odlučio poduze-

⁶⁵ KAW HKR Reg. f. 81, br. 133, 27. veljače; f. 85, br. 145, 28. veljače 1694; KAW HKR Exp. f. 98, br. 50, 8. ožujka 1695. Izvješće G. Starhemberga o utvrdama između Dunava, Drave i Save. Pod točkom 1. izvješćuje o Petrovaradinu u kojem je Nehem; pod točkom 2. izvješćuje o Osijeku i Brodu za koje preporuča neka se odobre sredstva i za utvrde kako barem ono što je započeto ne propadne; KAW HKR Exp. f. 99, br. 51, 8. ožujka 1695. Odgovor na Starhembergovo izvješće po točkama. Pod točkom 2. prihvaćeno je njegovo mišljenje o Brodu i Osijeku.

⁶⁶ KAW HKR Exp. f. 158, br. 85, 16. travnja; f. 173, br. 62, travanj 1695. Kyba traži od Dvorske komore povrat sredstava, jer je utrošio vlastita za radove na brodskoj utvrđi te za popravak čardaka.

⁶⁷ Josip Kljajić. "Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću". *Serinia Slavonica* 2 (Slavonski Brod, 2002), 23. U jednom pismu Kyba je princu Eugenu izložio plan zaposjedanja Bosne. U stožeru princa Eugena nalazila se i skupina visokih časnika - generala u svojstvu promatrača ove vojne operacije.

ti samo vojni pohod u Bosnu. Na tu operaciju poticao ga je i zapovjednik brodske tvrđave puk. Kyba.⁶⁸ Po njegovim procjenama bila je zgodna prilika da s dijelom Eugenove vojske napadne u to vrijeme slabo branjenu Bosnu. Pošto su princu Eugenu nedostajala sredstva za izdržavanje vojske u zimskom razdoblju, odlučio je saslušati Kybu i razmotriti njegov plan o pohodu na Bosnu. Nakon konzultacija s Kybom odlučio je poduzeti vojni pohod na Bosnu. Dio vojske razmjestio je po vojarnama, a s udarnim snagama odlučio je krenuti na pohod u Bosnu. Tijekom trajanja bosanske vojne brodska utvrda služila mu je kao glavno logističko uporište. Princa su inače, osim visokih časnika, u vojnim pohodima pratili kartografi i topografi. Jedan od njih Francois Nicolas Sparr de Bendorf izradio je više planova Broda i njegove okolice⁶⁹ (Sl. 14 i 15). Na tim je planovima stara utvrda još uvijek prikazana u obliku četverokuta sa starim obrambenim kulama i grabištem. Postoji više varijanti tih planova⁷⁰ (Sl. 13, 16). Na jednom od planova de Bendorf je zabilježio "Proviauthaus" te još 4 zgrade.⁷¹ Utvrda je bila okružena vodotocima rječica Glogovice, Mrsunje i rijeke Save. Na savskoj adi ucrtana su dva reduta (na rubovima) povezana tranšejom, a izvedba na bosanskoj sliči Kaysersfeldovoj rekonstrukciji iz 1692. To upućuje na mogućnost da je kopirao Kaysersfeldov nacrt ili su radovi zaista ostvareni u planiranim okvirima.

Iako je kod Broda na Savi pontonski most postavljan još 1689., ovom prilikom to je ponovno učinjeno. O tome svjedoče i tri de Bendorfove topografske skice (Sl. 12, 14 i 15).⁷² Prvi dio spajao je lijevu, slavonsku obalu nedaleko od stare brodske utvrde s adom (otokom u koritu Save), dok je drugi spajao adu s desnom (bosanskom) obalom. Pješaštvo carske vojske bilo je utaboreno nizvodno od Broda u oštrom lijevom zavoju Save. Na toj topografskoj poziciji zvanj Poloj pješaštvo je prešlo preko pontonskog mosta u

⁶⁸ Skice se nalaze u djelu: "Marchs und Campementen der Kayser. Hautb. Armee in Hungarn unter Commando Ihro Hochfürstliche Durchleucht Prince Eugenio von Savoye den 12. July bis den 6. November Anno 1697. de Sparr fecit. KAW KS H-III-c-107." Pored ostalih su i skice Broda: H III c 107 b 2. Bd. Nr. 6a; H III c 107 b 2. Bd. Nr. 26. Ilijanić i Mirković. "Prilog dokumentaciji", 205 i 206.

⁶⁹ Marković, *Brod*, 93-95. U bloku ilustracija druga po redu. Planovi nisu paginirani, ni numerirani. Ispod plana: "Plan okolice Broda Sparr de Bendorfa iz 1697. (Izvornik u Ratnom arhivu u Beču)"; Petrović. "Tvrđava i grad", 5. Autori nisu naveli izvornik, ali smo utvrdili da pripadaju (Marković) planovima iz Atlasa F.N.de Sparr-a KAW KS B-IX-b 113 koji sadrži između ostalog i planove Broda, Osijeka, Gradiške i Petrovaradina; (Petrović) Graphische Beilagen zum Feldzüge des Prinz Eugen von Savoyen. Tafel V. U petoj su knjizi planovi Broda, Osijeka i Petrovaradina;

⁷⁰ Atlas F.N.de Sparr-a KAW KS B-IX-b 113 sadrži pored ostalih i planove Broda; Marković, *Brod*, 93-95.

⁷¹ Prilično neprecizna i provizorna skica slavonskobrodskog kaštela, ade, mosta i bosanskobrodskog šanca. Sparr de Bendorf. Carte de la Bosniae, Croatie, la Morlaquie, partie des Confina maritimes, partie de la Dalmatie, partie de la Servie, et partie de L'Esclavonie. La marche de L'armé.. KAW KS B-IX-a-934, 1740.

⁷² Signatura topografske skice je: KAW KS B-IX-c-632. Sectio IX Pars Confinium quae Savus fl. efficit. Marković, *Brod*, 110-111.

Bosnu. Dan poslije preko sigurnijeg mosta kod Broda prešlo je i konjaništvo, topništvo te druga oprema s pratećim postrojbama.

3.4. Stara utvrda na planovima in□. Müllera, Marsiglija i Weigla 1699.

Brodska je utvrda prikazana i na nekoliko planova koji su nastali prema odredbama Karlovačkog mira 1699. Označavanje granice na terenu i na geografskim kartama provodilo je tzv. Marsiglijevo povjerenstvo. Kartografiranje pograničnog terena u Posavlju 1699. povjerenjeno je Johannu Christianu Mülleru. Tijekom boravka u Brodu Müller je izradio topografsku kartu naselja i okolice u mjerilu 1 : 37.000⁷³ te plan Broda u krupnijem mjerilu (200 toises = 11 cm) (Sl. 17).⁷⁴

Na Weiglovoj (Sl. 18)⁷⁵ i Marsiglijevoj skici brodska je utvrda prikazana u obliku nepravilnog četverokuta koji na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani ima još uvijek okrugle kulu. Oko utvrde s istočne, sjeverne i zapadne strane nalazilo se grabište s vodom iz Mrsunje, dok je utvrdu s južne strane štitalo korito rijeke Save. Za razliku od Marsiglijevih (Sl.13⁷⁶ i 16)⁷⁷, na

⁷³ KAW KS Inland C VII Nr. 3 iz 1699. Plan du Brod. A. la Ville (grad-brodsko naselje), B. Il Fort (bosanskobrodska utvrda), C. Il Chateau (kaštel-stara brodska utvrda), D. les Redoutes (redute na savskoj adi), E. Village (selo-ucrtano je nekoliko kuća Gornje brodske varoši). Uz ove podatke slovima je još upisana i rijeka Sava.

⁷⁴ Josip Kljajić. "Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. st." *Povijesni prilozi* 21 (Zagreb, 2002), 139; Mirko Marković. *Descriptio Croatiae* (Zagreb, 1993), 198-199; Ratimir Gašparović. "Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka." *ANU B i H. Djela XXXVII. Odjeljenje društvenih nauka* 22 (Sarajevo, 1970), 64. Nijedan autor nije naveo gdje je karta pohranjena. Karta je objavljena u Markovićevoj knjizi, a u Gašparovićevoj objavljen je naslov karte: "Mappa der zu Carlovitz geschlossenen und hernach durch zwey gevollmachtigete Commisarios vollzogenen Kaiserlich-Türkischen Grantz-Scheidung." Wien. Mjerilo 1 : 1,300,000 Chr. Weigl je također radio u graničnom povjerenstvu s Ch. Müllerom te je izradio kartu granice s vedutama brojnih gradova. U podnaslovu karte Weigl je istaknuo da je izradu započeo odmah nakon završetka pregovora u Srijemskim Karlovcima 1699. i da je za 26 mjeseci završio.

⁷⁵ *Bosna, Hrvatska, Hercegovina*. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća (priredio Hamdija Hajdarhodžić) (Zagreb, 1996), 60.

⁷⁶ Andrej Žmegač. *Bastioni kontinentalne Hrvatske* (Zagreb, 2000), 151. Skica Broda preuzeta iz djela: L.F. Marsili, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua maestà Cesarea (1699-1701)* (Modena, 1986), 104.

⁷⁷ KAW KS Inland C VII Nr. 27 Brod 1777. Plan otoka (ade) u rijeci Savi. Dva crteža otoka između brodske tvrđave i Bosanskog Broda. Prema ovom planu izrađena su dva crteža: jedan situacijskog stanja, a drugi je kopija toga situacijskog plana (na pauzu); A. Na situacijskom planu iz 1777. ucrtan je položaj, dužina i širina riječnog otoka između Slavanskog i Bosanskog Broda. Na gornjoj strani plana bosanska obala i natpis "Turski Brod", uz otok "rijeka Sava", sa slavonske strane s lijeva na desno: Donji Varoš, Solarski ured, Tvrđava Brod, Mrsunja; B. Kopija ovog plana sadrži položaj otoka kod najnižeg vodostaja u kolovozu 1826. te bilješku o duljini (222 m) i širini (18 m) otoka. Prema stanju iz 1777. otok je bio dug 228 m, a širok 28 m. Na duljini je u međuvremenu sa slavonske strane izgubio 6, a na širini 10 m. Nasuprot tome riječni rukavac s

Weiglovoj skici nisu ucrtane redute na savskoj adi, a nema ni bosanskobrodskog šanca. Na Marsiglijevoj skici (Slika 16) u perspektivi vidljiv je raspored zgrada u slavonskobrodskoj utvrđi i bosanskobrodskom šancu. Imenom Brod označen je (Bosanski Brod) dok se na slavonskobrodskoj utvrđi pojavljuje natpis "Provianthaus". Naselje Donju brodsku varoš Marsigli je označio kao: "Ratzen Statel, oder Croaten".

Članak 7 mirovnog ugovora potpisanog u Srijemskim Karlovcima dopuštao je objema stranama obnovu postojećih utvrda, ali je isključivao gradnju novih. Habsburška strana je samo "minimalistički utvrđivala granično područje" gradeći čardake uz Savu (ponajviše u blizini riječnih plićaka) između Jasenovca, Stare Gradiške, Broda i Rače. Poslije Beogradskog mira 1739. taj je sustav čardaka nizvodno Savom proširen sve do Zemuna i Dunavom uzvodno od Zemuna do Petrovaradina.

Na graničnoj crti koja je tekla sredinom Save nalazila su se četiri riječna otoka (ade Račka, Županjska, Rastovačka i Brodska), ali je do spora došlo samo zbog brodske gdje je habsburška strana imala svoje male bedeme (redute).⁷⁸ Po uputama cara Leopolda redute su srušene, a posada je povučena u brodsku tvrđavu na slavonskoj strani. Habsburška Monarhija je po odredbama Karlovačkog mira izgubila desnu bosansku obalu Save pa je morala i s bosanske strane porušiti sve izgrađene objekte.⁷⁹ Poštujući odredbe sporazuma obje države su samo "minimalno" obnavljale i održavale stare utvrde. Tako je nakon oslobodilačkog rata utvrđena i hrvatska granica (a time i Habsburške Monarhije) u slavonskom Posavlju, ali je zbog prevage interesa vojnih vlasti i potreba granične obrane to područje izdvojeno iz vlasti Hrvatskog sabora i podređeno krajiškoj vojnoj upravi.

Tijekom mirovnih pregovora između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva te posredničkih misija velikih sila u Srijemskim Karlovcima brodski je zapovjednik Kyba osiguravao opskrbu i druge logističke pošiljke upućene carskom povjerenstvu.⁸⁰ Nakon potpisanog mirovnog ugovora Kyba je s vojnom pratnjom (od oko 1.000 vojnika) sproveo u Beč

bosanske strane sve se više zapjeskuje, tako da je dubina korita ispod razine (kod točke a. 16 cm i još manje) a kod najnižih vodostaja taj se rukavac skoro posve isušuje i otok spaja sa susjednom (bosanskom) obalom. Rijeka se sve više usmjeravala na slavonski rukavac, njezina dubina iznosi kod točke b. 1,2 m do 2 m pa je smjerom svog toka sve više ugrožavala nizvodno lijevu obalu.

⁷⁸ Wagner, "Sava i vojni komunitet" 7-8. Poslije brojnih ratova otok (Ada) između dva Broda proglašen je 25. srpnja 1700. zajedničkim posjedom, a od 1828. do 1878. u posjedu je Osmanskog Carstva; KAW HKR Reg. f. 311, br. 113, 17. rujna 1699.

⁷⁹ Herbert Puschnik. *Johann Ferdinand Kyba von Kinitzfeld 1648.-1703.* Komandant von Brod und der "Mittleren Savegrenze." Manuskript-dissertation (Wien, 1973), 70.

⁸⁰ Josip Kljajić, "Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću." *Scrinia Slavonica* 2 (Slavonski Brod, 2002), 24; Puschnik, *Kyba von Kinitzfeld*, 73-74, i 77-78.

osmansku diplomatsku delegaciju (oko 500 ljudi) na čelu s Ibrahim-pašom.⁸¹ Poduzetni brodski zapovjednik Kyba sa svojim suradnicima i krajišnicima sudjelovao je u radu Marsiglijevog graničnog povjerenstva i u procesu uspostave vojnokrajiškog društva u slavonskom Posavlju.

3.5. Stara brodska utvrda od 1700. do 1715.

Granično povjerenstvo je prema uputama Dvorskog ratnog vijeća pokušavalo intenzivirati i utvrđivanje granične crte u Posavlju. Međutim, zbog upletenosti Habsburške Monarhije u novi rat za španjolsko nasljeđe, opće iscrpljenosti i besparice, bilo je teško skupiti čak i neznatna sredstva.⁸² Nakon zaključenja Karlovačkog mira 1699. i idućih nekoliko godina poraslo je vojno-strategijsko značenje Broda. Prema odredbama karlovačkog mirovnog ugovora stare se utvrde u pograničnom Posavlju moglo popravljati, odnosno obnavljati, ali nije bilo dozvoljeno graditi nove fortifikacije. Osmanlije su koristeći teško stanje na habsburškoj strani, započeli gradnju, palisadiranje i popravke svojih utvrda, kršeći na taj način odredbe Karlovačkog mira. Dok je trajao španjolski rat za nasljeđe, malo tko je brinuo o graničnim utverdama u Slavoniji. U Brodu se uglavnom gradilo samo pojedinačne objekte. Prvi put spominje se i solni ured (Salzamt).⁸³ U solnom uredu je službovao komorski inspektor koji je pomagao Kybi u nabavci i raspodjeli zaliha soli. Sol je bila jedna od najvažnijih strategijskih namirnica u ovom području. Zbog gradnje barutane i oružane general Rappach je premjestio u Brod iz Budimpešte oružara Johanna Heinricha von Bildsteina, a dio stručnog osoblja (1 corporal i 12 oružara) premješten je iz Osijeka.⁸⁴ Rappach je zapovjedio Kybi da sve demontirano oružje po stražarskim postajama na Savi pokupi i dopremi u Brod na popravak, a zatim ga ponovo razdijeli. Za te poslove bili su zaduženi puškarski desetnik Kienhauser te brodski Johann Leinrich.⁸⁵ KAW HKR Exp. f. 1156, 1704. U međvremenu srušila se stara oružana pa je Dvorsko ratno vijeće predbacilo Dvorskoj komori neizvršavanje obveza glede gradnje nove oružane u Brodu. Oružari nisu imali zamjenska spremišta, pa se prikupljeno oružje dodatno oštećivalo.⁸⁶

Brodski zapovjednik Kyba uspijevao je osigurati sredstva za gradnju pojedinačnih (stambeno-sklonišno-skladišnih) objekata, ali sredstava za obnovu dotrajalih bedema i grabišta brodske utvrde nije bilo.⁸⁷ Na bosanskoj

⁸¹ KAW HKR Reg. f. 183, br. 318, 26. ožujka 1702; f. 887, br. 191, 6. listopada 1703.

⁸² KAW HKR Exp. f. 175. travanj 1700; KAW HKR Reg. f. 135 br. 219, 21. veljače 1703.

⁸³ KAW HKR Exp. f. 672, br. 182, listopad; Reg. f. 497, br. 142, 18. listopada 1701; Reg. f. 699 br. 258, 24. studenoga 1702.

⁸⁴ KAW HKR Reg. f. 538, br. 66, 7. rujna 1702; KAW HKR Exp. f. 183. 1702.

⁸⁵ KAW HKR Exp. f. 1156, 1704.

⁸⁶ KAW HKR Exp. f. 502, br. 242, lipnja 1701.

⁸⁷ KAW HKR Exp. f. 504, br. 285, lipanj 1701; KAW HKR Reg. f. 374, br. 275, 31. lipnja 1701.

je strani Alay-beg s oko 200 radnika popravljao bosanskobrodsku utvrdu te je u njoj namjeravao uspostaviti i jedno tržno mjesto (naselje).⁸⁸

Kada se Emanuel Bavarski u ratu za nasljeđe priklonio strani Luja XIV. i Francuske, brodski je zapovjednik sa svojim krajišnicima morao u rat protiv bavarskog kneza. Kyba je poginuo u jednoj bitci 1703.⁸⁹ Novi zapovjednik Broda postao je Ernst Gundacker Herberstein.⁹⁰ Već sljedeće 1704. god. krajiške su postrojbe iz brodske okolice zajedno s ostalim upućene na novu bojišnicu, u zapadnu Ugarsku, gdje je izbila socijalna buna ugarskih kuruca (vlastelinskih kmetova) koja se izmetnula u ugarsku bunu protiv Habsburgovaca pod vodstvom erdeljskog vojvode Franje Rakocija II.

Zbog stalnog ratovanja brodskih krajišnika i zapovjednika Herbersteina po Ugarskoj, natporučnik Maksimilijan Petraš biva 1705. postavljen u Brodu na mjesto zamjenika zapovjednika.⁹¹ Petraš je također puno vremena provodio na ugarskom bojištu, ali je prilikom svakog dolaska radio, u granicama mogućnosti, na saniranju svih oštećenja koja su nastajala na staroj utvrdi tzv. Malom šancu.⁹² Nakon premještanja Herbersteina u Segedin Petraš je u kolovozu 1708. postao zapovjednik Broda. Kad se stanje na bojištima smirilo Dvorsko je ratno vijeće priložilo Dvorskoj komori popis slavonskih utvrda koje bi trebalo popraviti. Na taj popis uvršten je i popravak brodske utvrde.

Tijekom njihova izbijanja Brod i okolice zadesio je 1706. veliki požar u kojem je izgorjelo 70 kuća. Sljedećih godina dogodile su se velike poplave Save (1707., 1708. i 1709.), dok je u Bosni izbila epidemija kuge koju su Osmanlije skrivali da ne ugroze trgovinu i promet na granici.⁹³ Osmanlije su utvrdili Bosanski Brod, opremili ga posadom, topovima i streljivom te sagradili 6 čardaka.⁹⁴ Zbog ravnoteže novi je brodski zapovjednik Petraš nastavio s popravcima i utvrđivanjem Broda, ali su sredstva i dalje sporo pritjecala. Ipak, zbog protesta beogradskog seraskiera, (zaduženog za nadzor granice s osmanske strane) trebalo je i tu djelomičnu obnovu brodske utvrde prekinuti.⁹⁵

⁸⁸ Budući da je Kyba bio neženja, pravo na plemstvo i naslijeđe nakon njegove smrti polagala su dvojica nećaka. KAW HKR Exp. f. 1197.

⁸⁹ KAW HKR Reg. f. 946, br. 566, 22. listopada 1703; Exp. f. 960, 1703.

⁹⁰ KAW HKR Reg. f. 678, 27. svibnja 1705; f. 690, 30. svibnja 1705.

⁹¹ KAW HKR Reg. f. 1005, br. 200, 17. listopada 1708; f. 866, br. 89, 9. prosinca 1710.

⁹² KAW HKR Exp. f. 1170, kolovoz 1706; f. 1383, studeni 1707; f. 110, 1708; Reg. f. 342, br. 60, 4. svibnja 1709.

⁹³ KAW HKR Exp. f. 979, srpanj 1707.

⁹⁴ KAW AF 9/17 od 18. rujna 1709; 8/20 1709. Dvorsko ratno vijeće je časniku Renaudu iz Nehemova stožera u Petrovaradinu zapovjedilo da uspostavi kontakt s beogradskim pašom o brodskom šancu i bosanskoj granici u nazočnosti prevoditelja oberslautnanta Ingarta.

⁹⁵ KAW HKR Reg. f. 622, br. 6 i 7, 1. rujna; f. 866, br. 89, 9. prosinca 1710.

Usprkos tome, Petrasch je nastavio radove na obnovi brodske utvrde, čak je pribavio građevinski materijal, ali mu komorski inspektor Kallanck nije osigurao radnike.⁹⁶ Fortifikacije u Osijeku, Petrovaradinu, i Brodu se intenzivno popravljaju, a posade i magazini popunjavaju. Petraš je u Brodu radio na vanjskom grabištu i prikupljao sredstva za radnike, popravak pekarnice i "Provianthausa".⁹⁷ Zbog nove ratne opasnosti radovi na brodskoj utvrđi su pojačani. Svi su se stari šanci na Savi trebali hitno popraviti i prirediti za obranu. Da bi se bolje osigurala brodska utvrda Petraš je 1714. cijeli otok odlučio palisadirati.⁹⁸

General Löffelholz izvjestio je Dvorsko ratno vijeće o opskrbi Broda streljivom i sitnijim popravcima te zapovjedio da se iz Broda neupotrebljivo oružje (prije svega topovi) što prije pošalje u Osijek na popravak.⁹⁹ General Beckers poslao je u Brod alat i lafete za topove.¹⁰⁰ Pod vodstvom inž. Perrette u staroj je utvrđi napravljen prsobran i manja kontraeskarpa te položaj za topovske baterije.¹⁰¹

3.6. Plan brodske utvrde in□. Perrette 1715.

Posljednji plan stare utvrde potječe iz 1715.¹⁰² Bila je zaštićena s dva obrambena pojasa. Vanjski vodeni štit (H) tvorilo je s južne strane riječno korito Save, a sa sjeverne, zapadne i istočne tok rječice Mrsunje. S tim da je s istočne strane prokopano umjetno grabište. Vanjski obrambeni štit (A) sastojao se od palisadiranih bedema s nepravilnim istacima. Uz zapadne vanjske bedeme pobijeni su šipovi koji su sprječavali potkopavanje obale Mrsunje. Na sjeveru, zapadu (utok Mrsunje u Savu), jugu i jugoistoku vanjskog obrambenog pojasa izvedeni su nepravilni bedemi tako da se s njih moglo napadače nadzirati artiljerijom. U vanjskom dvorištu utvrde pored južnih bedema nalazile su se dvije zgrade za artiljeriju.

⁹⁶ KAW HKR Reg. f. 518, br. 53, 5. srpnja; f. 618, br. 88, od 9. kolovoza. 1713.

⁹⁷ KAW HKR Reg. f. 780, kolovoz 1714.

⁹⁸ KAW HKR Exp. f. 267, ožujak 1715; KAW HKR Exp. f. 458, svibanj 1715. Löffelholz je poslao plan i profil za Brod te izvješće o stanju objekata na granici.

⁹⁹ KAW HKR Exp. f. 267, ožujak 1715.

¹⁰⁰ KAW HKR Reg. f. 1264, br. 142, 11. rujna 1715; KAW AF. 7/1 od 12. srpnja 1715. Brod. Izvješće s crtežom.

¹⁰¹ KAW KS Inland C VII nr. 4a Brood 1715. Inž. Perette de Stigliano. Plan de la petite chanze de Brod: A. Ouvrages Qui sonfet, B. Coummencé Par Legeneral DE nem (Nehem), C. Les Canonnie, D. La Proviande, E. Lescasernes, F. Nouueltovr a poudre, G. Nouueldigue, H. Endroi Ou Nous avons Pris lester Pour Nos Parapet, I. Trauers Qui couvres Le Chemin Couuers, K. Fraize, L. Cors Degade. Ispod naznaka obilježenih francuskim jezikom dodane bilješke na njemačkom M-N koje pokazuju tijek radova od 1. listopada do 19. listopada 1715. Slovom O. prikazana je napuklina na prvom bastionu koja je već bila popravljana ali se opet slegla pa joj se više ne može pomoći.

¹⁰² Marković, *Brod*, 113-114. Opis sadržaja na utvrđi je naizgled sadržajan, na nekim mjestima nejasan, neprecizan i netočan.

Unutarnji pojas sačinjavalo je grabište i utvrda u obliku nepravilna kvadrata. Bedemske strane utvrde oblikovane su prema temeljima zatečena srednjovjekovnog kaštela.¹⁰³ Srednjovjekovne okrugle kule isturene na kutovima preoblikovane su u šesterokutne bedeme. U tlocrtu okrugle srednjovjekovne kule oblikovane su poput malih, nerazvijenih bastiona. Budući da se bez većih građevinskih zahvata iz okruglog tlocrta kule nije moglo izvesti oštri vrh (kut, čelo) kao na bastionima, u ovom slučaju taj je kut skraćen. Na taj je način bedem (bivša kula) umjesto klasičnog bastionskog tlocrta dobio još jednu stranu te šesterokutni tlocrt. Bedemske stijenke "skraćenih" bastiona i kurtina ojačane su nabijenom zemljom i drvenim pleterom. Palisade su paljene odozdo kako bi se usporio proces truljenja i produljila statička izdržljivost bedemske konstrukcije. Palisade s pleterom i zemljanim nabojem bilo je vrlo teško sasjeci ili na drugi način uništiti.

Glavni se ulaz s drvenim vratima nalazio u bedemu istočne kurtine. Put u utvrdnu vodio je iz Donje brodske varoši preko dvaju diživih (pokretnih) grabišnih mostova. Iza prolaza vanjskog bedema nalazila se drvena stražarnica. U samom dvorištu utvrde bile su smještene četiri zgrade i bunar. U sjevernoj i južnoj (E) bile su vojarne sa šest prostorija. U njima se ulazilo s dvorišta, a iznutra prolazima (s vratima) komuniciralo kroz cijelu zgradu. Na zapadnoj strani stajala je zgrada "Provianta" (skladište hrane D) u koju se, također, ulazilo s dvorišne strane. Na istočnoj strani, neposredno do ulaza nalazila se barutana (F), a podalje od nje u grlu sjeveroistočnog bedema iscrtkano mjesto (ostava, mjesto za otpatke). Zbog poplave utvrda se 1719. djelomično urušila.¹⁰⁴ Popraviti se nije mogla bez većih troškova. Zbog toga je odlučeno da se iduće godine posada preseli u novu tvrđavu, a staru utvrdnu i cijeli taj poluotok prepusti onim stanovnicima kojima su zbog potreba gradnje nove tvrđave srušene kuće.

4. Odnosi stare brodske utvrde i okruženja

4.1. Donja i Gornja brodska varoš

Iz stare utvrde vodio je most preko Mrsunje u naselje Gornju brodsku varoš smještenu na poplavnom zemljištu, slabo naseljenu, bez obrambenih grabišta i nekog posebno osmišljenog reda ulica.¹⁰⁵ Godine 1758. to naselje je imalo 63, a 1769. 73 kuće s 553 stanovnika.¹⁰⁶ Budući da se zbog potrebe izgradnje "kopitnice" moralo srušiti desetak kuća, vojne vlasti su naredile

¹⁰³ KAW HKR Exp. f. 1354, kolovoz 1719.

¹⁰⁴ Vojni izvori spominju ga prvi puta kao "Ober Warosch" na planu iz 1732. KAW KS K VII l 105 E.

¹⁰⁵ Krunoslav Tkalac "Sava kao plovni put u 18. i 19. stoljeću." *Centar JAZU* (Vinkovci, 1973), 22.

¹⁰⁶ Wagner, "Sava i vojni komunitet", 18; Wagner navodi sljedeće dimenzije: dužina naselja oko 300 hvati = 570 m te oko sto hvati = 190 m širine.

preseljenje cijelog naselja na novo izabrano mjesto. To naselje je (prema planovima između 1776. i 1778.) premješteno sjeverozapadno od Broda uz cestu koja je vodila prema Požegi i nazvano je Brodski Varoš.

Donja brodska varoš prikazana je na prvim planovima nastalim krajem 17. i početkom 18. st. kao relativno prostrano (oko 1.000 m dugo i 230 m široko) naselje pravokutnog oblika, dužom stranom položeno uz Savu i razdijeljeno s po tri uzdužne i tri poprečne ulice (Sl. 17, 21, 22-25).¹⁰⁷ De Bensdorfov plan iz 1697. prvi je plan koji prikazuje unutarnju strukturu naselja Donje brodske varoši (Sl.15). Digitalni snimak omogućio je uvećanje plana na računalu te raspoznavanje unutarnje strukture naselja. Najznačajniji detalj na planu je crkva sv. Marka (u osmanlijsko vrijeme - džamija). U crkvu položenu u smjeru sjever-jug, ulazilo se sa sjeverne strane, dok su oltar i toranj bili okrenuti prema Savi. Ako su detalji prikazani na planu odraz stvarne situacije onda tri uzdužne ulice još uvijek nisu formirane cijelom dužinom već samo od sredine naselja na istok. Od sredine prema zapadu naselja na planu je ucrtan prazan prostor (vjerojatno trg). U prvom redu kuća uz Savu sa zapadne strane: ucrtane su 4 kuće, jedan veći objekt te crkva sv. Marka, a u produžetku reda prema istoku ucrtano je još sedam kuća. U srednjem redu od trga prema istoku ucrtano je 5 kuća. Na sjevernoj strani položenoj uz bedeme naselja na zapadnoj je strani ucrtano 7, a na istočnoj 8 kuća. Ukupno je na planu ucrtano 33 objekta (31 kuća, jedna veća zgrada te crkva sv. Marka) s dvoslivnim krovovima. Na bočnim (užim) stranama i duljoj strani okrenutoj prema sjeveru nalazila su se grabišta i bedemi s bastionima.¹⁰⁸ Uz Savu nije bilo nikakve utvrde.

Na drugom planu istog autora pojavljuje se drugačiji sadržaj u brodskom naselju (Sl. 14). Za sada ostaje otvoreno koji je od ovih planova odgovarao stvarnom stanju. Možda postoji vremenska razlika među njima tijekom koje je uslijedila izmjena stanja u naselju. Na ovom de Bensdorfovom i Müllerovom planu savski je put vodio kroz naselje prema staroj utvrdi, dok je srednja ulica već funkcionirala kao i na kasnijim planovima kao glavna prolazna arterija. Kroz sjeverni bedem izlazila je cesta prema Požegi. Na sredini istočnog, sjevernog i zapadnog bedema bile su smještene četvrtaste kule s ulaznim vratima. Zapadni je kvadrat Donje brodske varoši srušen prilikom izgradnje tvrđave te iskorišten za njezinu projektnu jezgru (Sl. 21, 22).¹⁰⁹ Izduženi pravokutni oblik brodskog naselja sastojao se od četiri kvadrata. Da bi se to skraćivanje brodskog naselja kompenziralo srušen je istočni bedem iza samostana pa se naselje počelo širiti prema Vijušu (na istočnu stranu).

¹⁰⁷ Planovi koji prikazuju Donju brodsku varoš ; KAW KS H-III c-107 iz 1697/8; KAW KS B-IX-b 113 iz iz 1697/8; iz 1697/8; Inland C VII Nr. 3, Brod 1699.; Inland C VII Nr. 4a, Brod 1715 i dr.

¹⁰⁸ Zlatko Uzelac i Stjepan Lončarić. "Povijesni razvoj i valorizacija građe i tvrđave Brod", Rukopis, 3.

¹⁰⁹ Josip Kljajić. "Slavonski Brod – obrambeni sustavi kroz stoljeća". *Histria Antiqua* 7 (Pula, 2001), 229-230. Istraživanje je provodio Muzej brodskog Posavlja. Zahvaljujem prof. J. Lozuku na informacijama.

Arheološkim istraživanjem areala brodske (nove - barokne) tvrđave u hornverku su otkopani zapadni bedemi Donje brodske varoši kao i ulaz kroz zapadna vrata.¹¹⁰ Iz de Bendorfovog plana vidljivo je kako su izgledali. Temelji tog zapadnog ulaza očuvani su u obliku niza u mrežu isprepletenih hrastovih greda položenih u smjeru istok-zapad. Drvene grede tvorile su podložnu posteljicu bedema, a ispod vrata drveni pod preko kojeg se ulazilo u utvrđeno brodsko naselje. Uz drvene grede koje su imale promjer od 15 do 20 cm i dužinu oko 4 m pronađeno je i nekoliko tesanih kamenih blokova. Ispod prvog sustava greda pronađen je i drugi što dokazuje da je ojačanje temelja vršeno više puta.¹¹¹

Zahvaljujući gradnji nove, barokne tvrđave i franjevačkog samostana obrambeni bedemi broskog naselja izgubili su svoju funkciju, a grabišta oko gradskih bedema su s vremenom zatrpana i zaravnana. Najprije su zbog gradnje tvrđave, franjevačkog samostana i župne crkve uklonjeni istočni i zapadni gradski bedemi, što potvrđuje plan iz 1732., a najkasnije sjeverni bedem 1764. Prema planovima iz 1768. njegova osnova i grabište nisu bili još dokraja zaravnani. To će biti učinjeno tek 1780. kada se na tom mjestu započela formirati tzv. "Široka" ulica.

4.2. Nova brodska tvrđava

Stara se utvrda popravljala i održavala do početka gradnje nove tvrđave. Kako su se grabišta uslijed velikih poplava Save urušavala, napuštena je početkom dvadesetih godina 18. st. i kasnije preuređena za smještaj kontumaca. Generalni plan nove brodske barokne tvrđave nastao je 1715.¹¹² Perette i Oett su na svojim planovima iscrtali obrise prvotne pogreške u kotama hornverka. Kote hornverka morale su se povući na 48,5 m od Save prema unutra, a "carree" nije trebalo korigirati. Zahvaljujući toj izmjeni pozicije hornverka, trebalo je srušiti nekoliko objekata u zapadnom dijelu Donje brodske varoši.¹¹³ Računalo se da će time dio naselja dobiti potpunu komunikaciju s tvrđavom, a da će se dijelovi novog gradskog prsobrana uklopiti u novi prsobran na tvrđavi. Glavni provedbeni projekt brodske tvrđave, potpisan od strane Eugena Savojskog, sadrži sve elemente kao i Perettin plan koji mu je zapravo poslužio kao podloga. Nova brodska barokna tvrđava (koju se počelo graditi 1715.) bila je udaljena 140 hvati (oko 250 m) od stare utvrde u meandru rječice Mrsunje.¹¹⁴

¹¹⁰ Josip Lozuk „Izvjješće arheološkog istraživanja u arealu brodske tvrđave na lokaciji zapadnih gradskih vrata“. Radni materijal.

¹¹¹ Plan je objavljen na poledini knjige: Kljajić, *Brodska tvrđava*.

¹¹² KAW HKR Exp. f. 893, lipanj 1716. Brodskim je krajišnicima obećano da će im se oduzete kuće nadoknaditi.

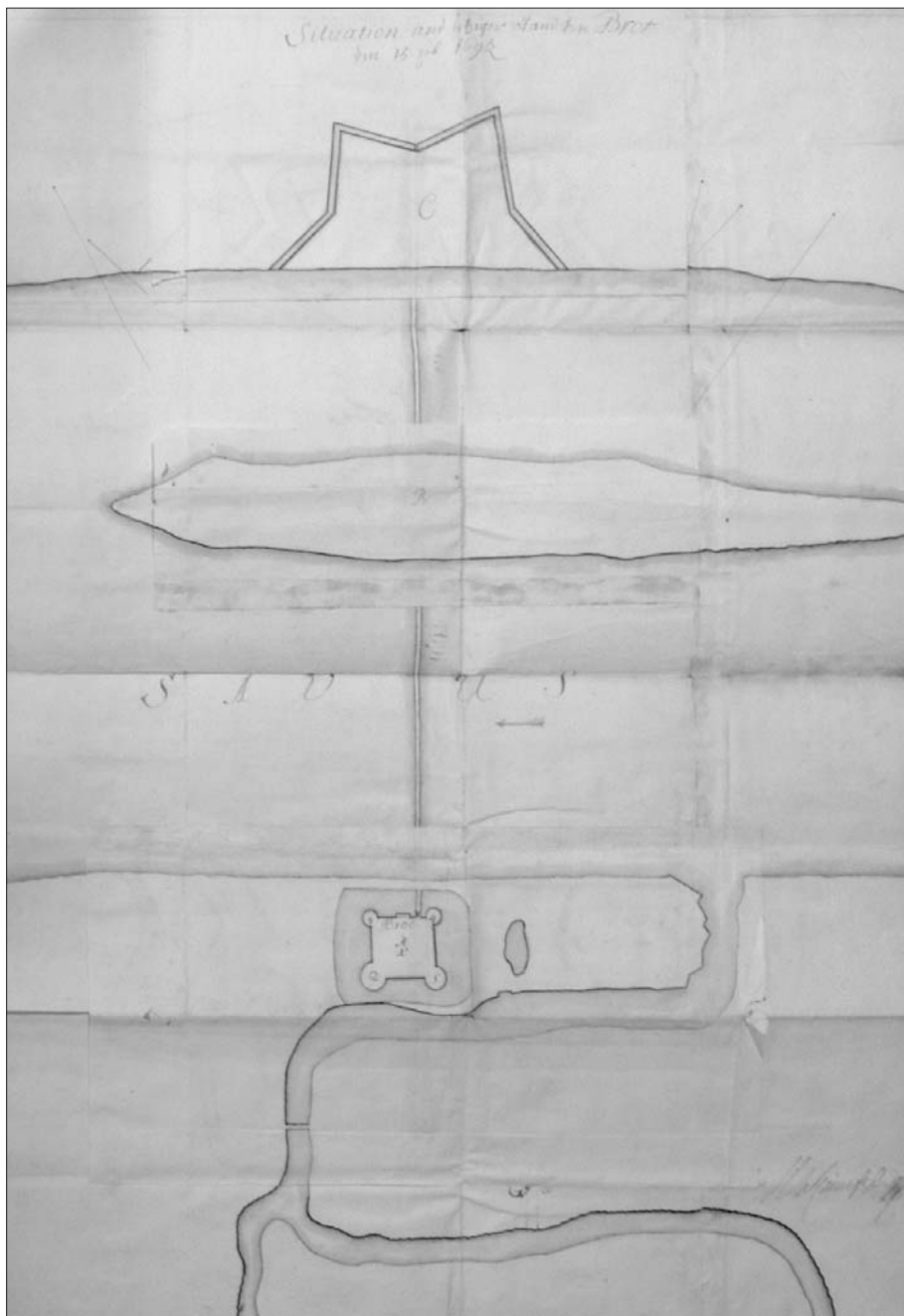
¹¹³ Horvat, *Slavonski Brod*, 7.

¹¹⁴ Kljajić, *Brodska tvrđava*, 83.

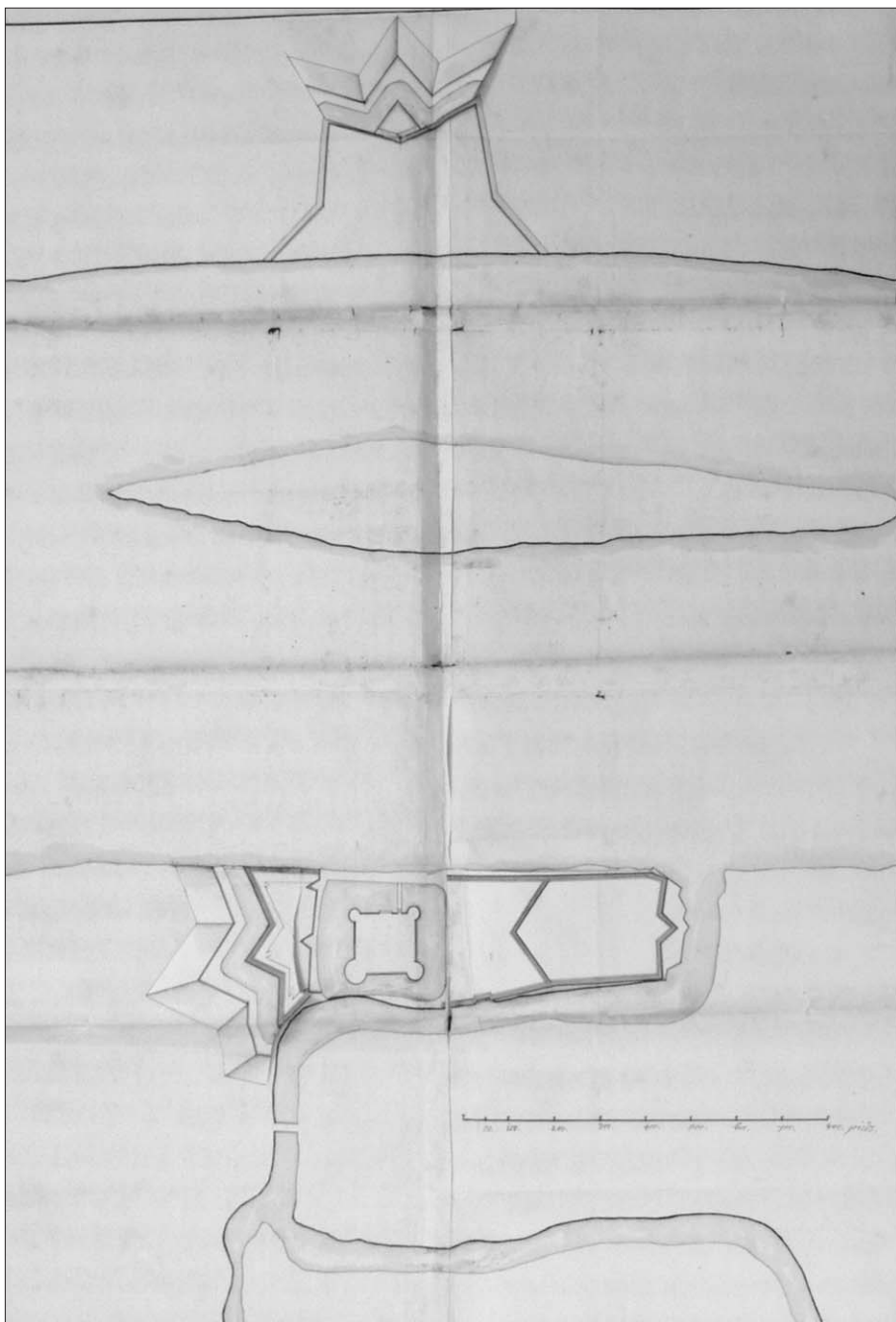
Unutarnji obrambeni pojas nove tvrđave izgrađen je u obliku četvero-kuta, s četiri izvučena bastiona na kutovima. Duljina stranice brodske tvrđavskog poligona (mjereno s vrha na vrh bastiona) iznosila je oko 341 m.¹¹⁵ Bastioni su bili povezani spojnim bedemima (kurtinama), a tu tvrđavsku jezgru dodatno su štiti tri revelina i hornverk (dvorožni bedem frontom okrenut rijeci Savi) umjesto četvrtog revelina.¹¹⁶ Tvrđava je imala dvojna ulazna vrata u smjeru sjever-jug, a plan inž. Perette predviđao je još jedna na zapadu kao sponu sa starom tvrđavom. Pored ulaznih vrata smještene su stražarnice. Ulaz i izlaz iz tvrđave odvijao se s pomoću pokretnih drvenih mostova postavljenih preko tvrđavskog grabišta. Unutarnji obrambeni pojas brodske fortifikacije (bastioni, kurtine, revelini i hornverk) bio je zaštićen, u punom opsegu, širokim grabištem. Stara je utvrda s unutarnjim pojasom nove tvrđave bila povezana cestom.

Do Požarevačkog mira (1718.) na novoprojektiranoj brodskoj tvrđavi uglavnom su se trasirali i iskapali temelji fortifikacija, djelomično se podizali zemljani bedemi, a jedino se intenzivno radilo na objektima za smještaj ljudstva i vojne opreme. Prema odredbama Karlovačkog mira, Habsburška Monarhija i Turska nisu mogle na međusobnoj granici podizati nove tvrđave. Zbog tog obzira prema osmanskoj strani konstrukcija osnovnog oblika brodske tvrđave i prsobrani izgrađeni su od zemljanih naboja i drvenih palisada, a oblaganje bedema ciglom bilo je predviđeno za kasnije. Palisade su palje-ne odozdo kako bi se usporio proces truljenja i produljila statička izdržljivost bedemske konstrukcije. Palisade s pleterom i zemljanim nabojem bilo je vrlo teško sasjeći ili na drugi način uništiti. Nakon potpisivanja mira u Požarevcu 1718. situacija se iz temelja promijenila. Slavonija i Srijem osigurani su uskim pojasom s desne bosanske obale Save pa se u cijelosti moglo prići realizaciji planiranog projekta nove tvrđave u Brodu.

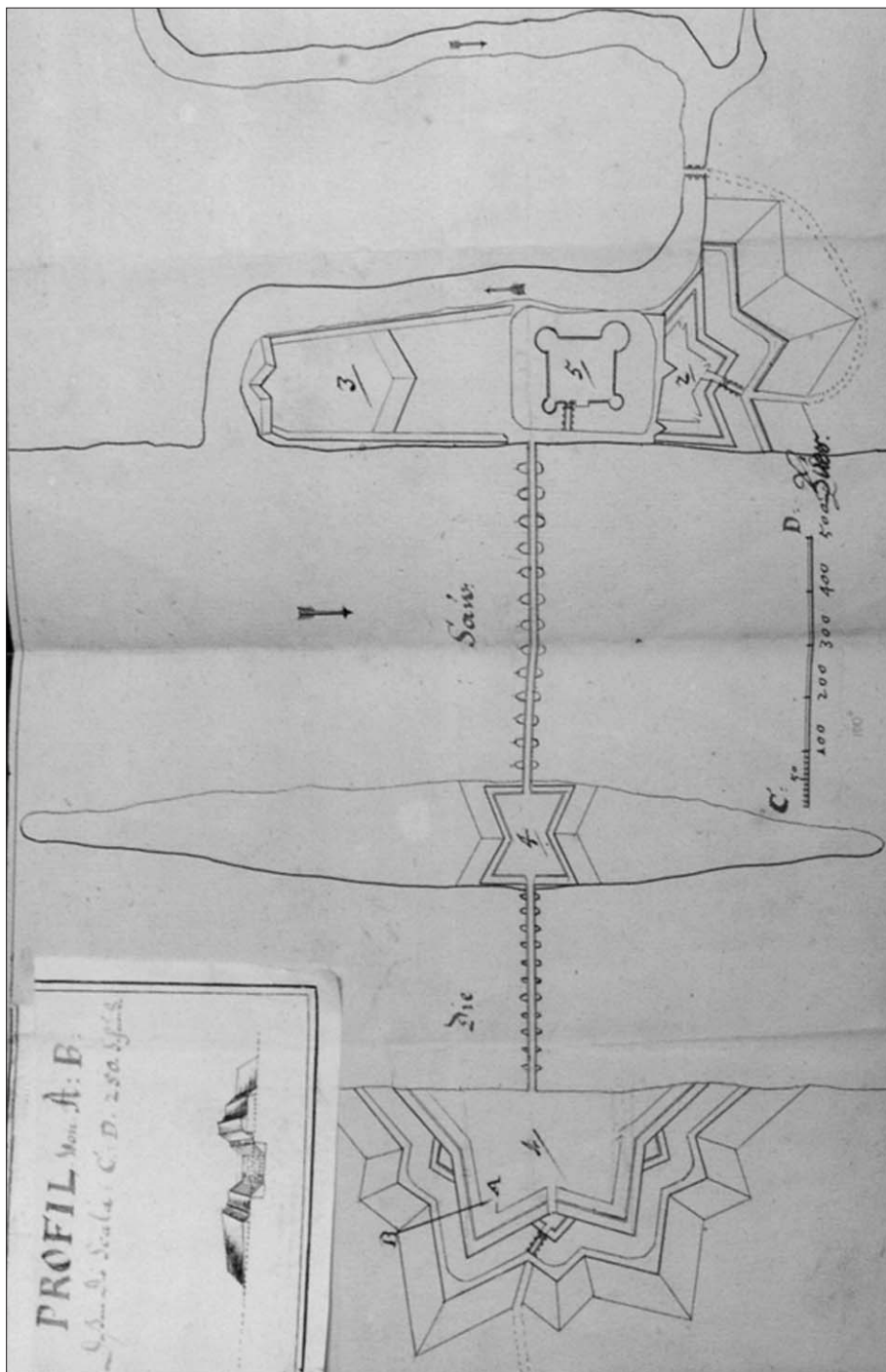
¹¹⁵ Hornverk je sam za sebe predstavljao polutvrđavu s dva zaštitna polubastiona.

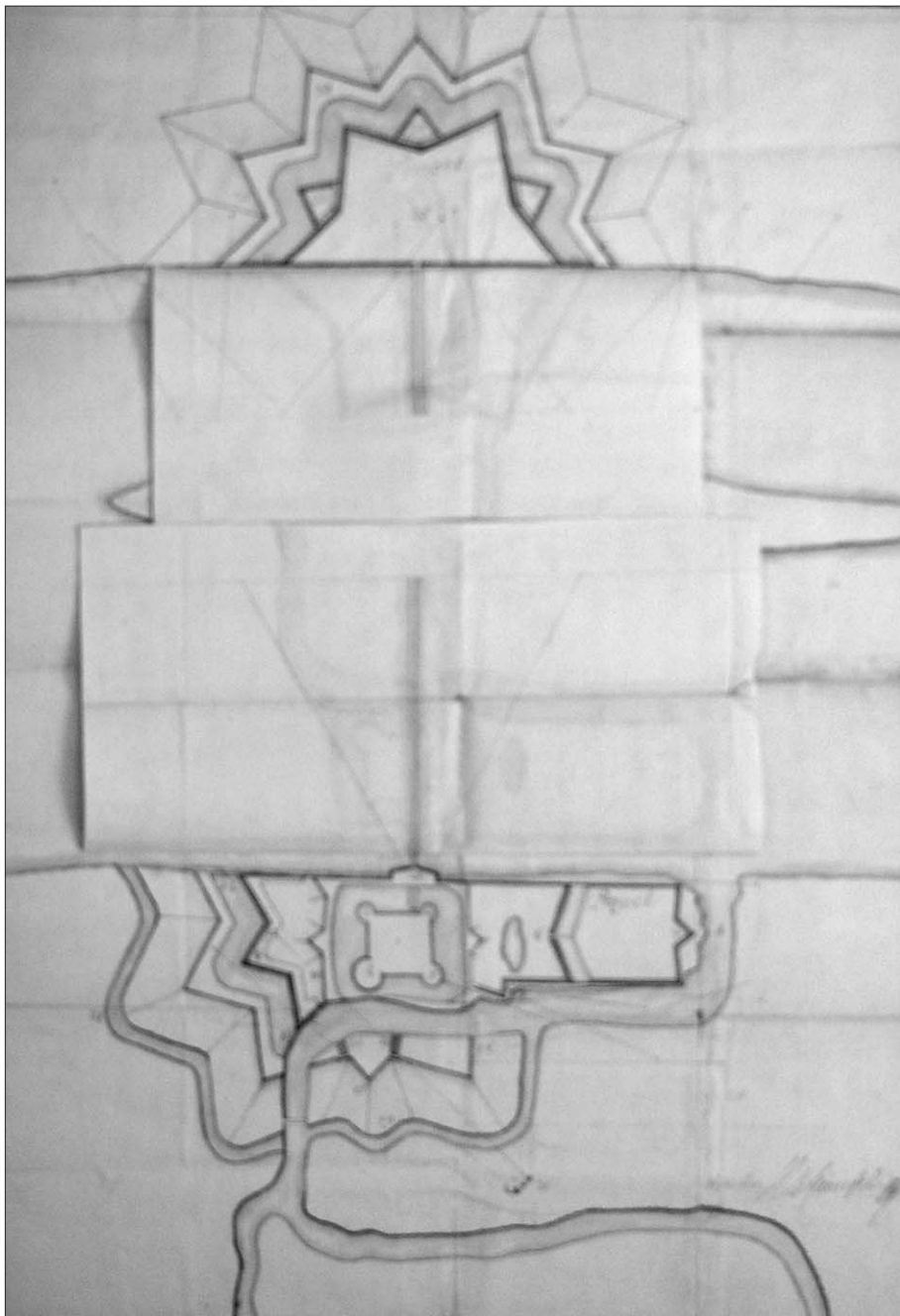
Sl. 1. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.

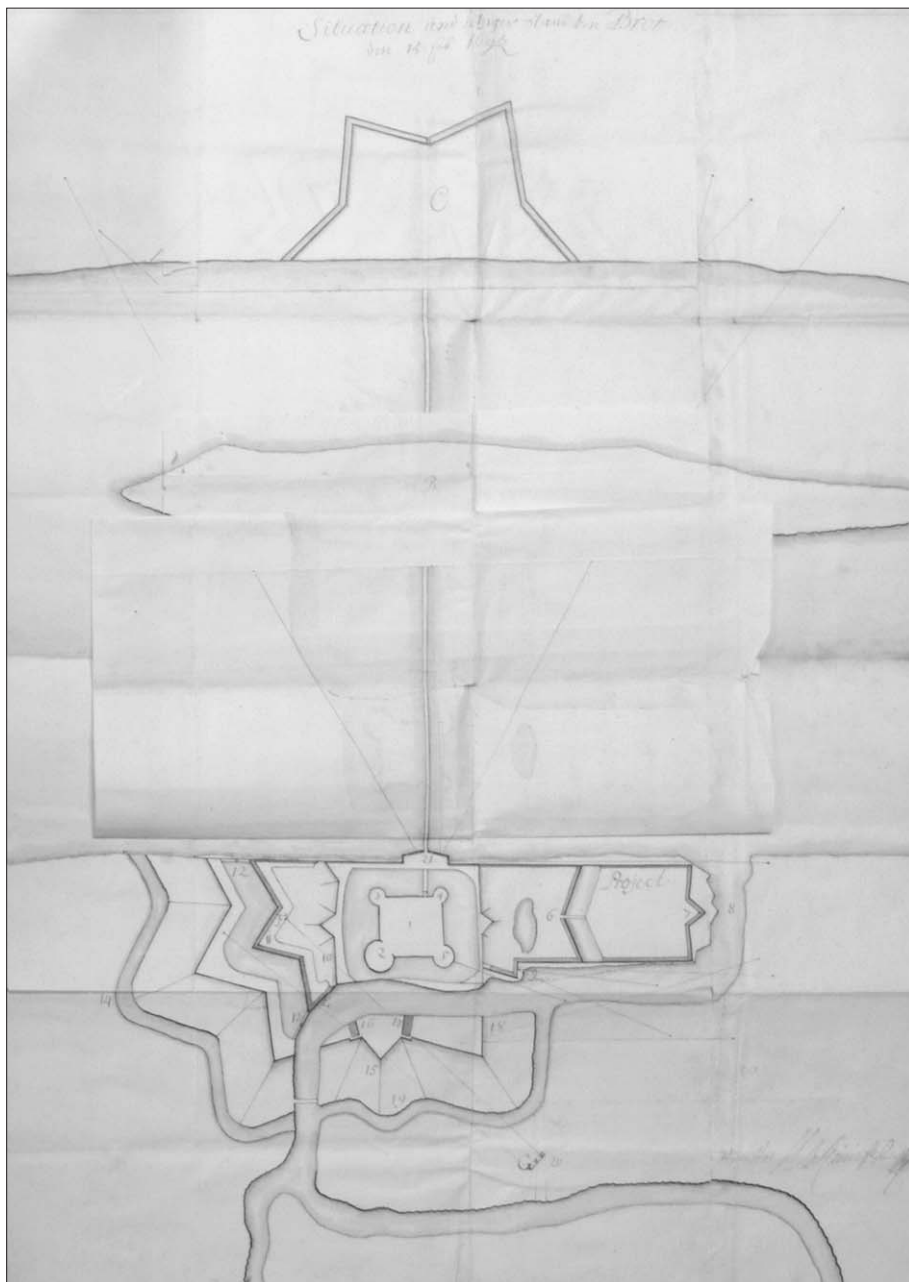
Sl. 2.- KAW HKR Exp. 2/4 b 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.

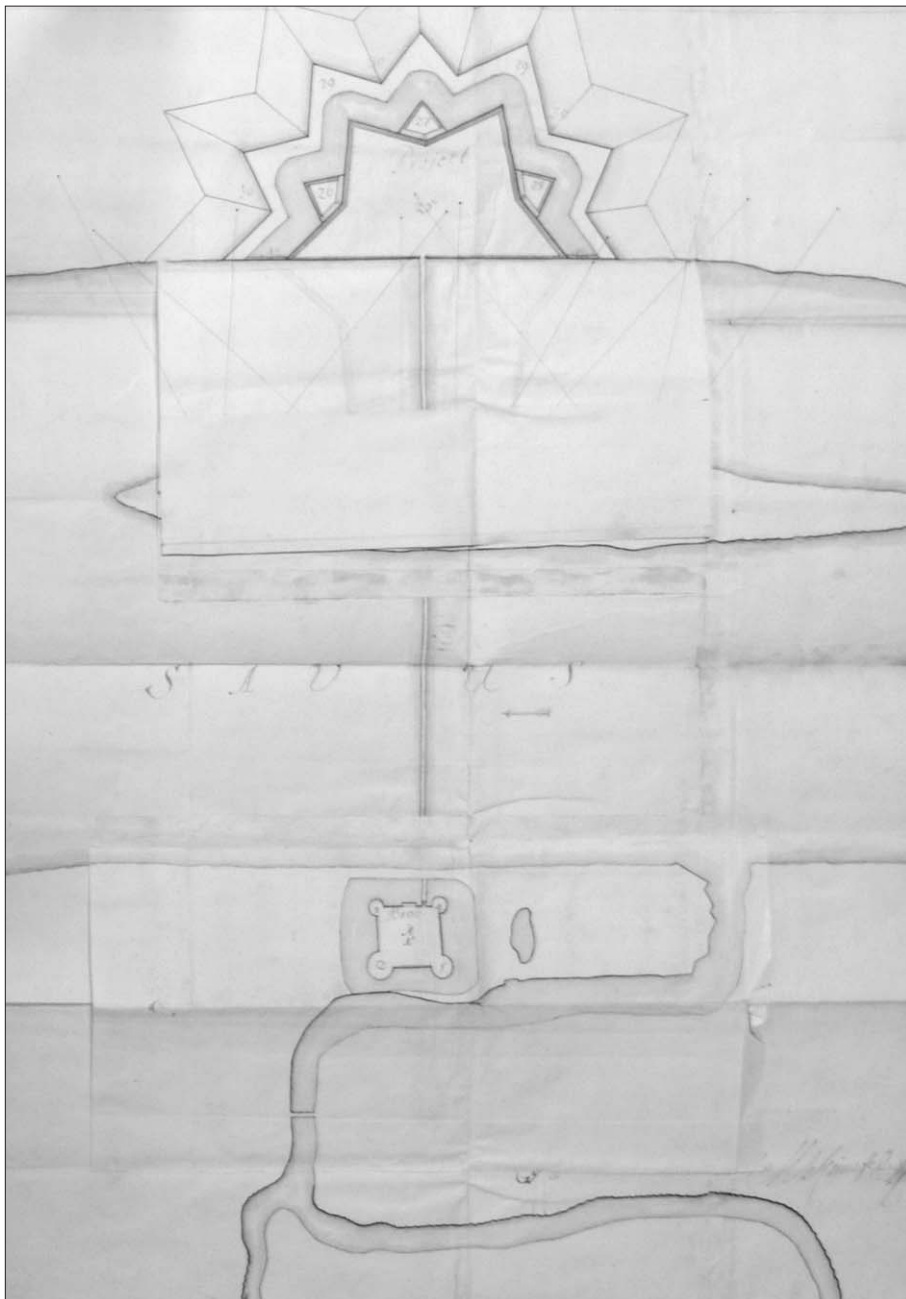
Sl. 3. - KAW HKR Exp. 2/4 c 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.

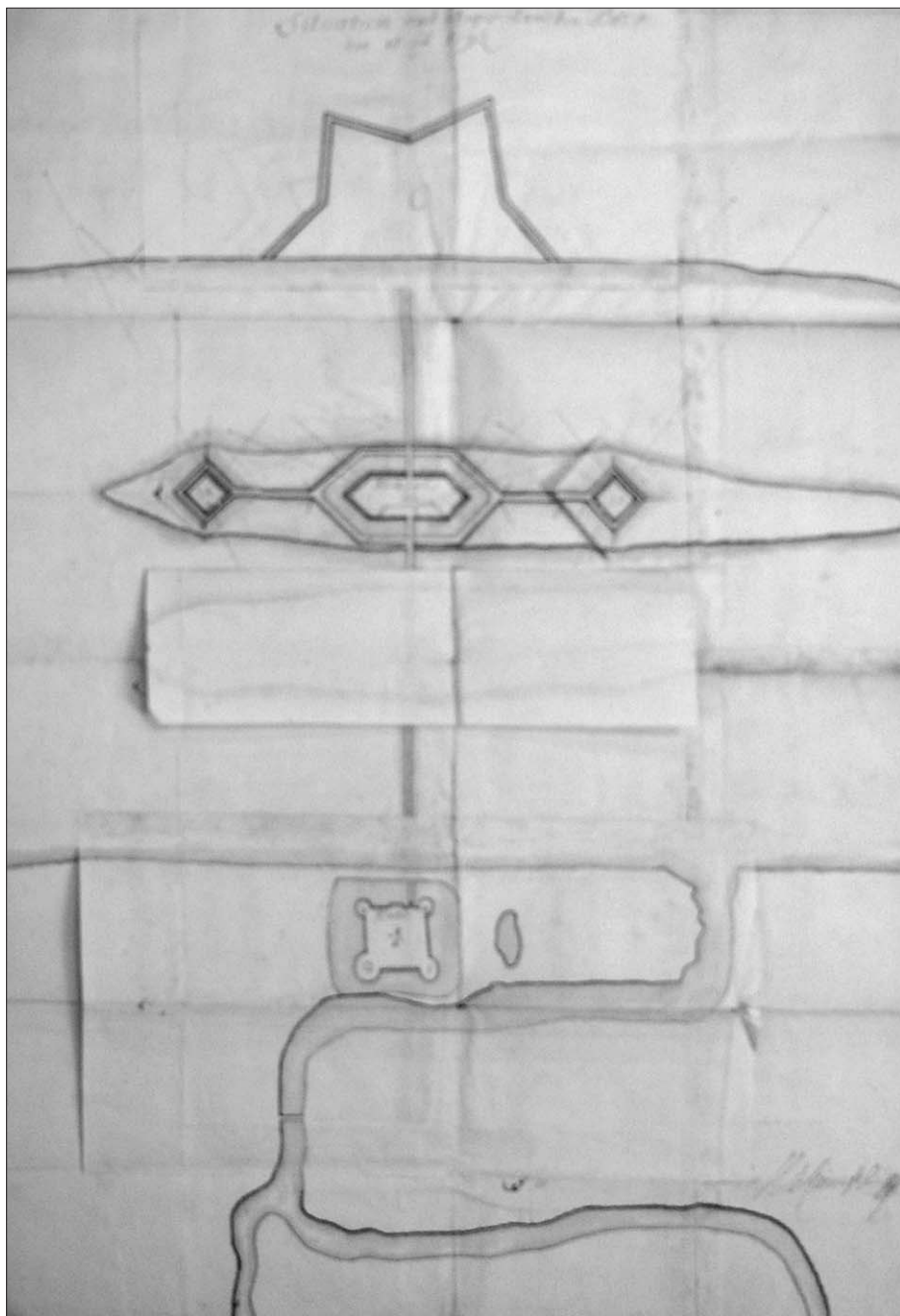
Sl. 4. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.
Projekt obnove slavonskobrodskog kaštela i bosanskobrodskog šanca.

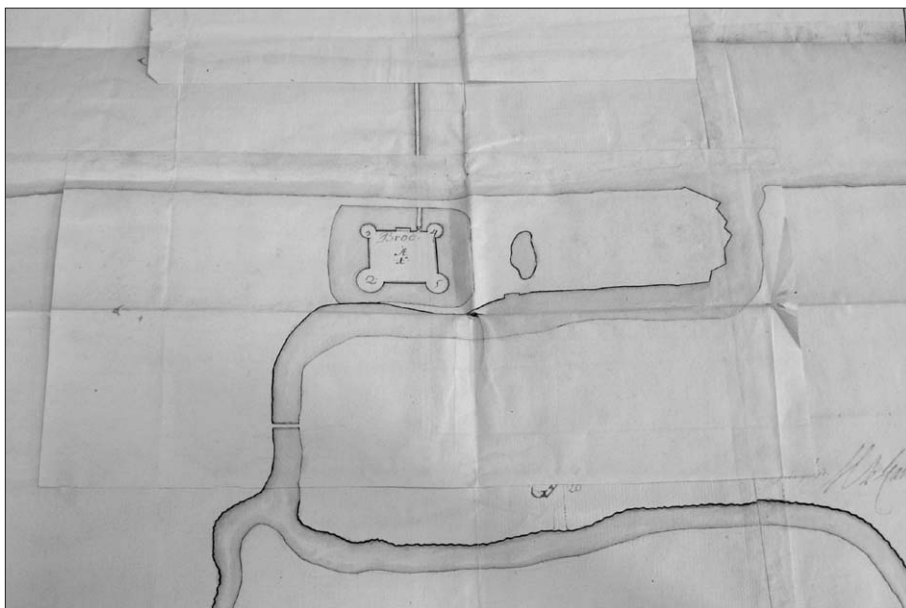
Sl. 5. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.
Projekt slavonskobrodskog kaštela i stanje bosanskobrodskog šanca.

Sl. 6. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.
Projekt bosanskobrodskog šanca i stanje slavonskobrodskog kaštela.

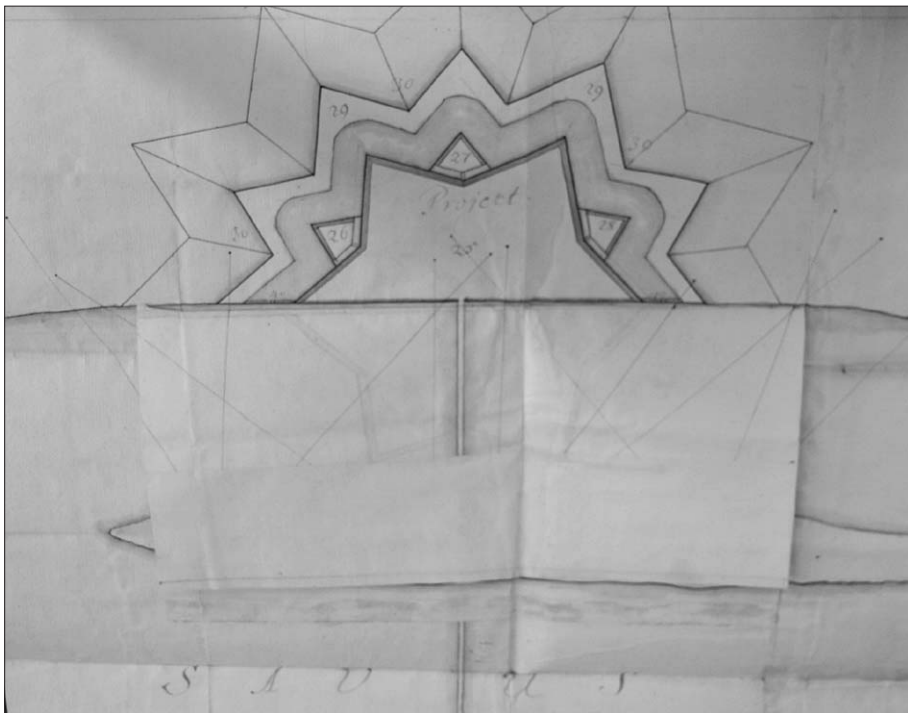
Sl. 7. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.
Stanje slavonskobrodskog kaštela i bosanskobrodskog šanca
te projekt reduta na savskoj adi.

Sl. 8. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Stanje slavonskobrodskog kaštela 1692.

Sl. 9. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Projekt obnove slavonskobrodskog kaštela 1692.

Sl. 10. - KAW HKR Exp. 2/4 a 1692. Plan inž. M. Kaysersfelda iz 1692.
Projekt bosanskobrodskog šanca 1692.

Summary

THE BROD FORTRESS OF "VUKOVAC", 1688 – 1722

The old medieval fortress/citadel on the Mrsunja rivulet's confluence with the Sava river has had a very important role in the history of the town of Brod and the surrounding region of Posavina. It represents a material testimony of a century-old military tradition and economic and political turmoil in this part of Slavonia. Its historic value represents a challenge for all those who are studying the traditional fortress building methods of this region. Research into the oldest phases of progress and an overall evaluation of this particular fortress calls for theoretical knowledge of experts in different areas: historians, archaeologists, art historians, architects, town planners, etc.

The researchers of Brod fortifications have so far devoted most of their attention to the baroque fortress built in the 18th century. But even before this new fortress was built, the Habsburgs had also maintained and restored the walls of the old medieval citadel/fortress (known as "The Old Fortress", "Berislavić's Citadel", "Vukovac", "Old/Small Ditch", "Wasserburg", etc.) together with the walls which protected the civil settlement. The Imperial Army took over the citadel, which at that time had been in a rather dilapidated state, from the Ottomans. In adjusting the fortress to its needs, the military carried out a whole range of reconstruction activities. Printed and cartographic sources containing information on planning and reconstructing of the citadel/fortress have been preserved. Engineers Mathias Kaysersfeld and Perrette de Silea respectively made the first and final drawings. The citadel/fortress had a protective function from the end of the 17th century to the third decade of the 18th century. As soon as the new baroque fortress was ready to take soldiers, the old fortress was abandoned and redesigned as quarantine. I. A. Brlić, a witness to the destruction of the last remains of the fortress at that period claimed that "it had been possible to see the old walls of the town as far as from the Mrsunja log watch-tower until 1809, after which they were partly used for building the old drainage sluice and partly for the Sava river embankment."

This article draws special attention to some other important objects and areas near the fortress (the bridge, the fortress on the Bosnian bank of the Sava river, the Sava river islet, the Upper and Lower town of Brod and the new Brod baroque fortress). Based on a variety of handwritten documents, drawings, maps and literary works, the author has tried to acquire new as well as to test and extend his prior knowledge of these historically and architecturally multi-layered fortifications.

(Prijevod sažetka: Romana Čačija)

Key words: fortresses, Hapsburgs, Ottomans, Brod, Sava river, Berislavić family, castle of Vukovac.